

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 11
(19642)
2023 чылдың
февраль 15
среда

Хүннүң үнери — 07:57
Ажары — 17:54
Хүн дурту — 09:57

Садар өртээ
хостуг

12+

/ Баян-Дугайның бичии малчыннары.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Ийи-Талда амданныг ыштаан эът

...бергелерниң бирээзи — акша-төгерик ажылдап алыр ажил-хожул чок артары. Чуртка ажил чок хамаатыларны кызырар сорулга-биле күрүне национал төлөвилелдерни ажылдап кылган...

/ 5-ки арында

Оорга чымырткайны бээр

Туризм бажыңыга “Донбасс – 2022” деп фото-делгелге ажыттыгган. Ту-скай шериг операциязының үезинде Донецк, Луганск болгаш Мариуполь, Лисичанскиге тырттырган чуруктарны делгээн...

/ 7-ги арында

1,4

млн дөрбелчин метр чуртталга шөлүн
2030 чылга чедир тударын планнаан.

| КЫСКАЗЫ-БИЛЕ |

Тыва мурнуку черде

Үлетпүр бүдүрүлгезининг индекизи-биле Тыва Республика Россия Федерациязының эң дээрэ 10 регионнарының мурнунда.

Росстаттын сан-көргүзүү-биле алырга, 2022 чылда үлетпүр бүдүрүлгезининг өзүлдегил динамиказы-биле республика Россияда эң улуг көргүзүлгү – 137,1 хуу, ооң соонда Брянск область (117,7 хуу) база Калмык Республика (115,3 хуу).

«Межегейхөмүр» компания ажилын катап эгелээрге, регионда хөмүр тывыжының хемчээли көвүдээни-биле ол холбаалыг болганын эксперттер тайылбырлаан. Тывада полиметалл чыдынының болбаазырадыкчызы «Лунсин» компания бүдүрүкчү күчүзүн улгаттырып, ажыктыг казымалдар тывыжын 47,6 хуу өстүргөн.

Эчис сорулганы чугаалашкан

Тыва дылды деткирининг болгаш хөгжүдерининг 2024 – 2033 чылдарда стратегиязының (эчис сорулгазының) төлөвилелин сайгарып чугаалаштыр талазы-биле ажилчы хурал Тыва Республиканың Дээди Хуралына февраль 13-те болуп эрткен.

Хуралга дыл эртемденери, тыва дыл болгаш чогаал башкылары, Дээди Хуралдың депутаттары, тыва дылды деткирининг болгаш хөгжүдери-биле ажылы холбаалыг ажилдакчылар киришкен. Хуралдың ажилын ТР-ниң Дээди Хуралының өөредилге, культура, аныяктар политиказының болгаш спорт талазы-биле комитетининг даргазы Аяна Моңгуш башкарып эрттирген.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дыл секторунун эргелекчизи, филология эртемнерининг доктору Байлак Ооржак Тыва дылды деткирининг болгаш хөгжүдерининг 2024 – 2033 чылдарда стратегиязының (эчис сорулгазының) төлөвилели-биле таныштырган.

Ажылчын хуралга сайгарылга үезинде Тыва дылды деткирининг болгаш хөгжүдерининг 2024 – 2033 чылдарда стратегиязының (эчис сорулгазының) төлөвилелинде чедер-четпес чүүлдер илереп келген. Филология эртемнерининг доктору Каадыр-оол Бичелдей, Дээди Хуралдың өөредилге, культура, аныяктар политиказының болгаш спорт талазы-биле комитетининг даргазы Аяна Моңгуш болгаш өскөлөрининг-даа саналы-биле төлөвилелди ажылдап кылырын ам-даа уламчылаар, катап сайгарып көөр шиитпирни ажылчын хуралдың киржикчилери хүлээп алган.

Көдээни хөгжүдери-биле

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг найысылал Москвада ажыл-херекчи сургакчылаашкынның үезинде Россияның көдээ ажыл-агый сайыды-биле ужурашкан.

"Тывага мал ажылының улуг ужур-дузалыг болуп турарын чугулалап көргөш, хары угда элээн каш угланышкыннарга ажылды чорудуп тур бис. Ол болза мал чеми болур культуралар тарып өстүрер шөлдерни калбартыры, сугарылга системаларын дагын тургузары болгаш сайзырадыры, халдавырлыг мал аарыг-

ларын болдурбас таарымчалыг байдалды кадагалап арттырары.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде чугула сорулгалар дугайында бо хүн Россияның көдээ ажыл-агый сайыды Д.Н. Патрушев-биле чугаалаштывыс – деп, Владислав Ховалыг бодунун социал четкилерде арыннарынга бижээн. – Сайыт бистиң ажыл-чорудулгавысты чогулчалыг кылдыр үнелеп көрдү. Чижээ, мал өстүрер ажылдың сайзыралының дугайында чугаалап тура, Дмитрий Николаевич эрткен чылдың түңнелдери-биле эът бүдүрер угланышкында өзүлдени демдегледі.

Чүгле амгы үеде боттандырып турар планнарывысты эвес, 2024 чылче чагылар кириер кампанияны сайгарып чугаалаштыры биске чугула турган. Ынчангаш "Кыжын тергең белетке, чайын шанааң белетке" деп үлегер домакта дег, ужуражылга үезинде чаа эгелээшкын-сорулгаларывыстың дугайында чугааладыкчыс (малчын аалдарның электрижидилгези, ховар болгаш чидип бар

чыдар малдың баш санын кадагалап арттырары д.о.ө.) Саң-хөө хандырылгаче кире-ри-биле чагылар кириерининг, оларны камгалаарының онза-гайларын чугаалаштывыс".

Көдээ девискээрлерининг комплекстиг хөгжүлдезининг программазын боттандыра-рынга таарымчалыг байдалдар база ажыттынып турар дээрзин Тываның Баштыңы медеглээн.

"Бо чылын 130 млн хире рубль акшаны мөөңнээр бис. 2022 чылда үндүргөн саң-хөө хандырылганы эки шижээдип

алганывыс ачызында федералдыг бюджеттен лимитти биске улгаттырган. Ук акшаның барык чартык кезии бистиң суурларывыстың омур-хевирин чаартырынче үнер. Социал инфраструктураны экижидер бис. Чижээ, Эрзининг Нарын суурунга чаа ясли олуттары тургустунар. Суурга чугула херек болуп турар специалистер – башкылар биле эмчилерге бажыңнар тударын база планнап турар бис" – деп, Владислав Ховалыг дыңнаткан.

/ И. САНЧАТ белеткээн.

Шериглерже ээлчеглиг чүьктү чоруткан

Эрткен неделяның төнчүзүнде тускай шериг операциязында киржиپ турар шериг албанныгларже Тыва Республикадан ачы-дуза чүьгүнүн ээлчеглиг партиязын чоруткан.

Республиканың яамылары болгаш ведомстволар, организациялар болгаш бүдүрүлгелер коллективтери, партийжи болгаш хөй-ниити каттыжышкыннарының төлээлери, сайгарлыкчылар, муниципалдыг тургузулгалар чагыргалары база чон бирги хереглел чүүлдери, аш-чем, эмнер болгаш техниктиг херекселдер база 30 тонна гуманитарлыг чүьктү чыгган. Регионнун Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле шериг албанныгларны болгаш оларның өг-бүлелерин деткир кылдыр тургустунган республиканың Чаңгыс аай штавының организастааны

бешки чүьк аъткарылгазы болур. Ачы-буян чүьгү Шагаа бүдүүзүнде тускай шериг операциязының зоназынга чеде бээр.

Чаңгыс аай штабтың удуртукчузу ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Айдың Чюдюк республиканың шупту булуңнарындан гуманитарлыг дуза чыылдазынга дузалашкан кижилерге четтиргенин илереткен: «Бистиң ниити ажыл-херээвиске үлүүн кириштирип, продуктулар болгаш аш-чем аймаан чыып чорударын организастаан шупту чонувуска четтиргеним илереттим. Шуптуңарга четтирдивис!» – деп, ол чугаалаан. Чаңгыс аай штабтың ажылдакчыларынга хаар-жактар, шоодайларны чүьк машиназынга чүдүреринге дузалашкан кижилерни Чазак Даргазының оралакчызы аңгы демдеглээн: «Дыка хөй улус:

волонтерлар каттыжышкыннарындан оолдар, яамылар база ведомстволарның күш-ажылчы коллективтеринден эрлер чүьктү чүдүрүшкен».

Шериг албанныгларның төрөөн болгаш чоок кижилери дайынчыларның адынга посылкаларны, тыва аш-чемни: тыва далган, боорзак, курут, быжырган хуужуурлар дээш, чем аймаан гуманитарлыг чүьк-биле чоруткан.

"Сибпродукт" КХН биле «Сибирьнинг улуг чүьк сөөртүлгелери» КХН-ниң аңгылап бергени улуг чүьк машиналары гуманитарлыг

дузаламчы чүьгүн Донбасска чедирер. Гуманитарлыг чүьк чүдүрүп алгаш, каш удаа Донбасска четкен Тываның Дээди Хуралының депутаты, дайынчы хөделиишкыннер хоочуну Эрес Хуурак бодунун машиназын мунуп алгаш, аар чүьктүг, ырак орукче айттаныпкан. Гуманитарлыг дузаламчы чүдүргөн автомашиналар Донецк биле Луганскка чеде бээрге, республика чурттакчыларының албан эрттирип турар шериг кезектеринче чүьктү хуваап чорудуптар.

/ Бистиң корр.

Өөредилгениң шынарын бедидери

В. Көк-оол аттыг Национал театрга Тываның Башкыларының съездизи болуп эрткен. Регионнун Баштыңы Владислав Ховалыг, сенатор Дина Оюн, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) Даргазы Каң-оол Даваа база Татарстан Республиканың Өөредилге яамызының немелде профессионал өөредилге килдизиниң начальниги Роза Шаяхметова баштаан төлээлер хемчегниң хүндүлүг аалчылары болган. Өөредилгениң шынарын бедидер дээштиг механизмни ажилдап кылыры база башкылаашкынның мурнуку технологияларын непередери-биле Чазак Даргазы Владислав Ховалыг Башкылар съездизин эрттирериниң чугулазын Дээди Хуралга айыткалынга дыңнаткан.

Тываның башкыларының Улуг чыыжыга уткуштур февраль 7-ден 10-га чедир республиканың школаларына 100 ажыг ажык кичээлдер болуп эрткен. Аңаа бүгү Тываның школаларындан 500 ажыг башкылар олурушкан. Ук хемчегниң кол сорулгазы – найысылал биле суурларның школаларының өөредилге методиказының ылгалын шинчилээри. Тергиин түңнелдиг ажык кичээлдерниң материалдарын Тываның телешколазы порталынче киирер. Ол ышкаш тыва дылдың сайзырадырының стратегиязын, тыва ёзу-чаңчылдарның ужур-утказы, Тываның эрте бурунгу төөгүзүнге чаа өөредилге номун үндүрериниң айтырыгларын эртемденер, башкылар болгаш чазак төлээлери сайгаржып чугаалашкан.

ТАТАРСТАНДАН ТӨЛЭЭЛЕР

Регионнун Башкы болгаш дагдыныкчының чылының ажыдышыкчыга тураскааткан хемчеглерже Татарстандан 7 башкы республиканың Өөредилге яамызының чалалгазы-биле арга-дуржулга солчур сорулгалыг аалдап келген. Делегацияның удуртукчузу Роза Шаяхметованың

» «Мен – башкы мен» регион программасын ажилдап кылган түңнелнде, 2022–2023 өөредилге чылында 72 аныяк башкы 208 муң 333 рубль акшаны немелде төлевир кылдыр алган.

демдеглеп турары-биле алырга, ийи республика өөредилге шугумунда үрө-түңнелдиг база эп-демниг кады ажилдажылганы чорудуп турар. Аалчылар Тывага ажык кичээлдер үезинде өөредилгениң тергиин кичээлдерин он-залап, республиканың чурттакчыларының төрөөн тыва дылынга, байлак ёзу-чаңчылдарына чоргаарланып чоруурун база эвилең-ээлдек болгаш хүндүлээчелин магадап ханмаанын чугаалааннар.

МЭЭН БАШКЫМ

Республиканың Баштыңы Башкының болгаш дагдыныкчының чылында башкыларны деткиир төлевилелдер-биле таныш-

тырган. 2023 чылдан тура, «Мээң башкым» губернатор төлевилелин боттандырып эгелээр. Ук төлевилел-биле башкыларны шаңнаарының болгаш деткиириниң талазы-биле акша-телевирлерден аңгыда, кадрларны белеткеп өөредир болгаш дагдыныкчы ажылын хөгжүдөр хемчеглерни чорудар. Төлевилелдиң чугула сорулгазы школаларны чаа кадрлар-биле хандыраы, чогаадыкчы хамаатыларны немелде өөредилге албан черлеринче хаара тудары база башкылаашкынның мурнуку технологияларын өөредилге системазынче шингээдип киирери болуп турар.

МЕН – БАШКЫ МЕН

Аныяк башкыларны школаларже ажилга хаара тудары-биле «Мен – башкы мен» регион программаны ажилдап кылган түңнелнде, 2022–2023 өөредилге чылында 72 аныяк башкы 208 муң 333 рубль акшаны немелде төлевир кылдыр алган. Программаның негелдези ёзуугаар олар школага 3-тен эвээш эвес чыл ажилдаар.

ИЙИ ДЫЛ ДЕҢ ЭРГЕЛИГ

Орус дылды кызыгаарлавайн, тыва дылдың хөгжүлдезин быжыглаар ажылды республиканың

Чазаа чорудуп турар. Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту өөредилге албан черлеринге күрүнениң ийи дылын деңге ажыглаарының, оларны чурагайжыдарының стратегиязын ажилдап кылып эгелээн.

ПАТРИОТЧУ КИЖИЗИДИЛГЕ

Элээди салгалдың хамааты хүлээлгелерин күүседириниң кижизидилге ажылынче улуг кичээнге ийи угландыраы-биле, «Чугула чүүлдер дугайында чугаалар» кижизидилге төлевилелин уламчылаар. Бүгү Россияның уругларның болгаш аныяктарның ниитилелиниң «Мурнукуларның шимчээш-кини» регион салбырлары чоокта чаа ажыттыганы. Олар уругларның кижизидилге ажылынга, оларның келир үеде мергежилдин шилип алырынга, бүгү талазы-биле сайзыраарынга болгаш ниитилелге бодун тып алырынга дузалажыр. Школаларга кижизидилге чөвүлекчизи деп чаа албандужаал база тургустунар.

НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР

Өөредилге шугумунуң материал-техниктиг баазаны чаартыры, эртем-методика аргаларының

чаа технологиялар болгаш инновациялар-биле хандыраының ажылы уламчылаар. Национал төлевилел «Өөредилге» болгаш РФ-тиң «Өөредилге сайзыралы» күрүне программасы-биле республикага 2024 чылга чедир 10 чаа школаларның тудуун болгаш 7183 ажыктын олуттарын тургузары көрдүнгөн. 2022 чылда «Демография» национал төлевилели-биле 3 харга чедир 360 уругга 5 уруглар садының тудуу база 13 школаларның капитал септелгези доозулган.

ШКОЛАЛАР АРАЗЫНДА ДЕМНИГ ХАРЫЛЗАА

Республиканың көдээ болгаш хоорай школалары, оларның аразында чедишкенин болгаш өөреникчилериниң эртембилиг белеткели аскап турар школалар-биле кады ажилдажылганы чорудары – республиканың өөредилге системазының шынарын бедидериниң база бир аргазы дээрзин Владислав Ховалыг чугаалаан.

Башкының болгаш дагдыныкчының чылында өөредилге шынарын бедидип алыры-биле, губернаторнун айыткан хемчеглерин залга олурган делегаттар адыш часкап деткээн.

Тыва Республиканың алдарлыг дагдыныкчызы

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг хей чылдарда ажилдап чоруур дагдыныкчы башкыларның «Тыва Республиканың алдарлыг дагдыныкчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында саналын деткээн.

Башкылар ниитилелин хөлзеткен элээн айтырыгларны республика Баштыңына чыгып келген башкылар дыңнадып, оларны ииитпирлээри-биле, көрүжүн саналдап, өөредилге

системазында амгы үеде ажилдап турар база чаа төлевилелдер дугайында чугаалашканнар.

Башкы кадрларның чедишпези бо хүнге чедир чидиг болуп арткан дээрзин сөс алганнар демдеглээн. Тываның школаларына 250 ажыг башкылар, уруглар садтарына 130 хире кижизидикчи башкылар четпейн турарының дугайында өөредилге сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Ирина Биче-оол дыңнаткан.

Ону ииитпирлээри-биле, келир үеде башкы мергежилдиг болуксаар уругларга педагогика болгаш психология угланышкынның өөредилге класстарын республиканың школаларында ажиткан. Ук төлевилелди чижекке киирип, республикага, ылаңгыя шыырак мергежилдиг башкы кадрларга онза хереглелдиг ыраккы кожууннар школаларына, ону непередирин башкылар саналдаан.

Тывада тус черниң кадык камгалал шугумунга ажил-

даар кадрларны школадан эгелеп болур. Республиканың эмчи колледжиниң башкызы Раиса Шалчима эмчи колледжизи бо чылын 9-ку класс дооскан оолдар, уруглар бөлүүн бир дугаар ажыдарын дыңнаткан.

«Бистиң регионнун экономикаштыг шыдалы улуг эвес-даа болза, ону хөгжүдөргө бүгү чүүлүвүс бар. Холувус, угаан-медереливис-биле чаа

деңнелче көдүрлүр ужурлуг бис. Бистиң республиканы бурунгаар хөгжүдөргө төлептиг, угаанныг, эртем-билиглиг аныяктарны белеткээри – силерниң профессионал хүлээлгөңер. Силерниң күш-ажылыңар, санал-оналыңар дээш четтирдим!» – деп, губернатор Владислав Ховалыг ужуражылга соонда башкыларга четтиргенин илереткен.

Арынны Алиса ДОНГАК белеткээн.
Чиңгис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Малдың деңгели багай эвес-даа бол...

2022 чылдың чайы Тываның девискээринге аажок кандаашкынныг болганы келир кыжын малды кыштадып алыры белем эвес болурунун баш бурунгаар сагындырыы болган деп чугаалап болур. Ынчангаш тараачын-фермер ажыл-агыйлар, көдээ ажыл-агый кооперативтери, хуу мал-маганныг-даа кижилер кыжын малга четчир сигенни белеткеп алыр дээш, эрткен чайын кызымак ажыл-дааннар. Тывада кол мал чеми 255 муң тонна сигенни ажыл-агыйның шупту өнчү хевирлериниң кежигүннери белеткеп ап шыдаан болгаш, 2022 – 2023 чылдарның кыжының декабрь – январь – февраль айларда мал-маганны хүр эрттирген.

Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының мал ажылының специалистериниң дыңнадып турары-биле алырга, бо кыжын хар элээн кылын чагган, эң ылаңгыя январь айда республиканың девискээринге күштүг хаттар хадып, одарларны хөртүктөй хадып каапкан-даа болза, малдың кыштаглаашкыны амгы үеде улуг бергедээшкннер чок эртип турар. Февраль айның баштайгы он хонуунда байдал-биле алырга, кыштагларда малдың деңгели кошкак эвес, ынчалза-даа байдал элээн дүвүренчиг, чүге дээрге кыштаглаашкынның эң берге үези – февраль айның төнчүзү, март ай, харын-даа

мырыңай апрель. Чогум-на бо үеде мал чеминиң курлавыры эвээжей берген болур, кышты төнчүледи малдың деңгели база кошкай бээр. Эң ылаңгыя боос хойларның күш-шыдалы суларап болур. Ынчангаш кыштагларда малды чем-биле хандылар дээш, Көдээ ажыл-агый яамызы, Тываның удуртулгазы баш бурунгаар хемчеглерни чорудуп турар.

Кожууннарның болгаш республиканың мал чеминиң тускайлаан курлавырындан кадыр-берт, ырак черлерде кыштагларже мал чемин шалыпкын чедирип болуру-биле оруктарны аштаар, сигенни кыштагларга сөөртүп чедирер машина-техника аймаан белениниң байдалына тургузар дугайында айтышкынны Көдээ ажыл-агый яамызынга, кожууннарның болгаш сумуларның удуртукчуларынга Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг берген. Ооң түңнелинде кыштагларже оруктарның байдалын тус черлерниң эрге-чагыргалары доктаамал хайгаарап, бир эвес оруктарны хар хөртүктөп кааптар болза, оларны аштаар хемчеглерни ап чорудуп турар.

Сиген болгаш өске-даа мал чеми чедишпезинден малдың чудап хораарын болдурбазы-биле мал чеми эвээжээн кыштагларга кожууннарның болгаш республиканың мал чеминиң тускай курлавырларындан сиген-ширбиилди сөөртүп чедирерин Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның ай-

тышкыны-биле организастаан. Февраль айның баштайгы он хонуктарында Таңды кожууннун курлавыр фондузундан 9 тонна сигенни Сүт-Хөл кожуунга, 31,5 тоннаны Чөөн-Хемчик кожуунга аппарып чедирген. Каа-Хем кожууннун мал чеминиң курлавырындан 33 тонна сигенни Бай-Тайгага, 31,5 тоннаны Барыын-Хемчикке, а Өвүр кожууннун мал чеминиң курлавырындан 35 тонна сигенни Эрзин биле Тес-Хемге сөөртүп чедирген. 16,2 тонна сигенни Мөңгүн-Тайга кожуунче Өвүр болгаш Би-Хем кожууннарның мал чеминиң курлавыр фондуларындан чүдүрүп чоруткан. Кожууннарга сөөртүп чедирген мал чемин кожууннарның чагыргаларының көдээ ажыл-агый килдистериниң ажылдакчылары, суму чагыргалары чагыг кириген малчыннарга үлөп берип, мал чеми кончуг херек кыштагларга чедирген. Олар колдуунда төрүүр мал бар коданнар. А республикада кыштаглаашкынче кириген мал-маганның 70 – 80 хире хуузу төрүүр мал.

1 млн 280,3 муң баш шээр, 191,8 муң баш мыйыстыг бода мал, 95,6 муң баш чылгы дээш өске-даа мал-маганга кышкы үеде эвээш эвес мал чеми херек. Ынчангаш кожавыс Красноярск крайның Курагино районунун ажыл-агыйларын-дан мал чеми садып алырын дугуржуп турар. Садып алыр мал чеминиң өртээ чиик эвес болур дээрзин баштайгы чугаалажышкыннар көргүскен.

Көдээ ажыл-агый яамызының ажылдакчыларының медээлери-биле алырга, 300 килограмм деңзилиг бир дүрүг сигенниң өртээ, эвээш-ле дизе, 3 муң рубль, а кожууннарга сөөртүп чедирериниң чарыгдалдары-биле катый хаара 5 муң рубль чеде берип болур. Ам канчаар? Тыва улустун үлөгер домаанда дег, “Сугга дүшкенде – бызаа сугжу” дээн ышкаш – садып алыр апаар.

Төрүүр малдыг малчыннарга чүгле мал чеми-биле дуза эвес, а кижикүжүнүн дузазы база херек. Февраль айның төнчүзүнде, март айның эгезинде, мал кидин-не оолдап эгелей бээр, Тываның күрүне университетиниң көдээ ажыл-агый факультетиниң студентилери биле көдээ ажыл-агый техникумунун сургуулдары чылдың-на малчыннарның кыштагларын баргаш, бүдүрүлгө практиказын эрттирип, малды ажаап-тежээринге, кыс малды төрүдеринге,

зооветеринарлыг ажылдарны шын чорударынга ажыл-херек кырынга өөренип турарлар. Бо кыжын база оларның бүдүрүлгө практиказының ажыл-херээ малчыннарга улуг дуза болуру чугаажок.

Бо хүннерде малдың кыштаглаашкынында улуг нарындаашкыннар чок-даа болза, кончуг берге үе мурнувуста деп республиканың мал ажылының специалистери кичээндирип турар. Бир эвес кыштың “кудуруу” кадыг, чазын агаар-бойдустун байдалы нарын боор болза, кыжын деңгели кошкаан мал-маганның, эң ылаңгыя төрүүр малдарның күш-шыдалы кошкап, оларның чамдыызы чудап болур. Ынчангаш агаар-бойдустун кадыг-чымчаанга ынанмай, малды онча-менди камгалап алырынга белеткел ажылдарын Көдээ ажыл-агый яамызы, Тываның Чазаа уламчылап турар.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Демнигде – күштүг, тепкииштигде – быжыг

Чаа үнүп келген 2023 чылды Тываның Чазаның Баштыңы Владислав Ховалыг “Чоннун чаңгыс аай эп-сеткилин каттыштырган демнежилгезиниң чылы” деп чонга дыңнаткан болгай. Чыл чаа-ла эгелеп турда, ол талазы-биле айтырыгны боттандырап ажылды идепкейлиг чорудуп эгелээни көскү.

Бо чылдың февраль 8–9 хүннеринде бистиң кыдыг-кызыгаарда чыдар ырак кожуунувус Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурга Чазак Даргазының эгелээшкнин деткээн ажылчы бөлүк келген. Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды Сергей Ондар, ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжит, ТР-ниң одалга болгаш энергетика сайыды Эдуард Куулар – бо удуртукчулар кижикүжү бодунун специалистерин эдертип алган келгени онзагай. Ол ышкаш кадык камгалалындан 5 шыырак эмчи – шупту 22 кижиден тургустунган бөлүк чаңгыс улуг “Урал” автобуска орук-чирикке дыка эки чораанын чугаалап келдилер. Таңды кожууннун төлээзи, Тываның улустун

хөөмейжизи, ыраажы Радик Мунзук 12 тонна суланы бодунун КамАЗ-ыга чүдүрүп эки-келгеш, кышкы үеде бергедеп турган Мөген-Бүренниң ажыл-агыйына деткимче кылдыр дуза катканынга малчыннар өөрүшкүзүн илередип турган.

Демниг сааскан теветудуп чиир дээн ышкаш, бо келген демнежилге бөлүүнүн кежигүннери кижикүжү бодунун харыылап турар адырының аайы-биле чонга ажыктыг сүмелерни кадып, сонуургаан айтырыгларынга тодаргай харыыларны бергеннер. Келген эмчилер ырак суурнун чонун четтигер шаанче хүлээп ап, аарыг улуска

моон соңгаар каяа, канчаар эмненириниң дугайында аргасүмелерни бергилээн.

Февраль 8-тиң хүнүнде төптен даргалар келген дораан суурнун бүгү чону-биле ужурашкаш, оларның үзел-бодалдарын, санал-оналын дыңнап, үре-түңнелдиг хуралдаан. Ооң соонда Тываның билдингир артистери Станислав Ириль, Борбак-оол Салчак база В. Көк-оол аттыг Национал театрының артизи Айдыс Даржайның күүселдезинде концерт номерлерин сонуургап, артистерниң тааланчыг үннерин таалап дыңнап, амырап дыштанып алганнар.

ТР-ниң Энергетика болгаш одалга яамызының мурнундан Кызыл-Хая суурнун электрешугумун чаартып, 500 киловатт күштүг электростанция-биле чоорту хандыраын яамының сайыды Эдуард Куулар чонга аазаан.

Кызыл-Хая суурнун көдээ Культура бажыңына артистер сөөртүр чаа микроавтобусту, бир чаа баянны садып бээринден аңгыда, клубтун одалга төвүнде котөлдүн үрелип турарын көргөш, ону дораан солуурунга дузалажырын ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжит дыңнаткан.

“Тараам турда,
тодуг-ла мен,
Хоюм турда,
байыыр-ла мен” – деп тыва чоннун үлөгер домаанда анаа эвес чугаалап турар. Кандыг-даа айтырыгны чогударда, ылаңгыя ырак-узак черниң чурттакчыларына көдээ ажыл-агыйының болгаш аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээри чугула.

Бистиң көдээ ажыл-агый талазы-биле сайыдыыс Сергей Ондар келген санында-ла бир-ле ажыктыг чүүлду кылып турарын демделээри чугула. Ооң мурнунда бир чорааш,

кудуктар дугайында чидиг айтырыгны шиитпирлежип берген. Ол айтырыгның бо хүнде 90 хуузу күүсеттинген. Амгы үеде Тыва Чазактың болгаш Көдээ ажыл-агый яамызының деткимчези-биле 2 кудук ажылдап турар. Ол кудуктар чокта, суурнун хавак кырының чурттакчылары хемден суглап турган. Ам кудуктар барында чон өөрүп, четтиргенин илередип турар. Аңаа немей 2 кудукту кылырын болгаш өске-даа көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан айтырыгларны чоорту боттандыраын даргалар аазадылар.

Мен бодум мал ажыл-агыйлыг бүдүрүлгени, ында хаара туттунган 115 хире ажылчынны, оларның аразында малчыннарны удуртуп турар болгаш келген бөлүкке өөрүп, бистиң ажыл-агыйы-высты деткип, Кызыл-Хаяның чонунун амыдырал-чуртталгазын экижидер сорулгалыг келген Чазактың демниг төлээлеринге солун тава-рыштыр четтиргенимни чон мурнундан илереттим.

/ Өшкү-Саар ООРЖАК.

Тываның хүндүлүг хамаатызы, Күш-ажылдың маадыры.

Ийи-Талда амданныг ыштаан эът

Амыдырал-чуртталгага та-варжып келир бергелерниң бирээзи – акша-төгери-ажылдап алыр ажил-хожул чок артары. Чуртка ажил чок хамаатыларны кызырар сорулга-биле күрүне наци-онал төлевилелдерни ажил-дап кылган. Оларның бирээ-зи «Демография» национал төлевилели. Күрүнениң бе-леткеп кылганы программа-ларга киржири дээрге, ажил чок азы ажилдап ап турар акша-төгери амыдыралын-га чедишпес хамааты-биле күрүнениң аразында дет-кимче акша алыр дугайын-да дугуржулга керээ болуп турар.

Национал төлевилел-дерниң ачызында дыка хей хамааты-лар амыдыраар акша-төгери-ажылдап, өг-бүлезин азыраар хууда ажил-агыйлыг апар-гылаан. Оларның бирээзи Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал сумузу-нун чурттакчызы Март-оол Хунажык. Ол эът ыштаар

цехти Ийи-Тал сумузу-нда ажиткан. Эрткен дыштаныр хонуктарда ук цехтин байыр-лыг ажыдышкыны болган. Ында эътти, чагны болгаш куш ээдин ыштап, амданныг, чаагай аш-чемни кылып турар. Бүдүрүлгө чериниң ажиттынып келгени, чүгле сумунун чурттакчылары-нга эвес, а ук кожуунга, харын-даа бүгү республикага өөрүнчүг медээ болганы чугаажок.

Байырлыг ажыдышкын-га ТР-ниң көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының бирги оралакчызы Олег Чан-гы-оол, Улуг-Хем кожуунунун чагырга даргазы Б.М. Балбак болгаш тус черниң чагырга чериниң ажилдакчылары дээш өскөлөр-даа келген. Март-оол Хунажык байыр-лыг ажыдышкынга келген чонга эътти болгаш чагны шын ыштаарының дугайында солун өөредигни көргүзүп, тайылбырлаан.

Көдээ черге цех ажит-тынганы чүгле амданныг аш-чемде эвес, а ажилчын

олуттар ажиттынып, каш-даа болза хамаатыны ажилга хаара тудуп эгелээни суурнуң социал байдалына бурунгаар бир базым. Март-оол Хуна-жыкка хууда цех ажыдарына Улуг-Хем кожуунунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн специалистери дузалашкан. Ук төп бодунун кылыр деп турар ажилын ыяк билер, орулганы ойнап алыр дээр-зинге бүзүрелдиг хамааты-ларга өөрүшкү-биле дузала-жып турар. Март-оол Хунажык цехке бүдүргөн аш-чемин Ийи-Тал сумузу-нга болгаш Кы-зыл хоорайга садып-саарар баартыктар дугайында бода-лы-биле үлөшкөн. Алызында барып балык аймаан ыштаар дериг-херексел садып алыр дугайында Март-оол Влади-

мирович планнап турар. Амгы үеде цех бода болгаш шээр мал ээдин база дагаа ээдин мөөңү-биле хүлээп ап турар.

«Садыглар хей, а эът ыштаар цех чок. Ынчангаш

бизнестиң бо хевирин шилип алган мен. Үндүргөн чарыг-да-лымны шынзыдып, орулгалыг болур дээрзинге бүзүрээр-дир мен» – деп, Март-оол Хуна-жык бодамын илереткен.

Кызыл хоорайда Чонну ажилга хаара тудар төптүн удуртукчузу Амур Увангур социал керээге киржир хамаатыларның документи-лерин белет-кээринге дуза кадып, акша ажилдап алыр дуга-йында социал четкилерде чарлап берип турар ха-маатыларга хамаарыштыр дараазында тайылбыр-ны кылган: республиканың шупту кожууннарының ажил чок хамаатыларны ажилга хаара тудар төптеринде ук ачы-дузаны халас чедирип турар. Ынчангаш акша чарыгдап, акша ажилдап алыр дээн хамаатыларга алыспазын сагындырган.

| УЛЕТПҮР |

2030 чылга чедир тудуг адырын хөгжүдөр

Тыва беш чыл дургузунда чуртталга тудуун ажыг-лалче дужаарының чыл-да хемчээлин 1,5 катап көвүдөдип – 2022 чылда 111 муң дөрбелчин метр тур-ганындан, 2027 чылда 141 муң чедирер. Республика Чазааның бадылааны, 2030 чылга чедир тудуг адырын хөгжүдери-н регион стра-тегиясында ындыг сорулга салдыгган.

2023 чылдан 2030 чылга чедир республикага ниитизи-биле 1,4 млн дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тударын документи-де айыткан. Чурт-такчы чонну чурттаар чер-биле хандыраарының деңнели амгы үеде бир кижиге 14,84 дөрбелчин метр болза, 17,91 метр чеде бээр.

Республика «точкалыг» тудуушкундан үнүп, комп-лекстиг тудугже ажилды угландыраар. Кызылда «Ир-кутский», «Московский», «Спутник, 3-кү база 4-кү кварталдар», Каа-Хем суур-да «Преображенский», Хо-ву-Аксында «Юбилейный» база «Первомайский» микро-районнары ол арга-биле тудар. 2023 чылда Кызылда «Полигонный», Каа-Хем суурда «Радиостанция»,

Сукпакта «Юбилейный» микрорайоннарының девезилел ажилдарын кылыры планнат-тыгган.

Тус черниң чиг эди-биле тудуг материалдарын бүдүрер бүдүрүлгелерни ажыдып, тудуг компанияларының технологтуг эде чепсеглээш-кинин кылып, ажилчыннарының мергежилин бедидип, тудуг ажилдарын үдеп база хан-дырар дыка хей ажилдарны сайзырадып, тудугнуң хуу-саазын болгаш өрте-кү-нүзүн элээн чиигедери көрдүнүп турар. Түңнелинде, капитал тудуг объектилеринге саң-хөө чарыгдалдары 20 хуу чедир эвээжеп, тудугну дужаар хуусаазы үш катап азы 6 – 8 айга кызырып келирин са-наан.

Чуртталга тудуу шап-кынчыырындан аңгыда, тудуг комплекзин хөгжүдөр үр хуусаалыг план үш кол угланышкынны көрүп турар. Хамаатыларның чуртталгазының таарым-чалыг байдалын, шынарын болгаш деңнелин бедидери, бедик технологиялыг болгаш чижилгелиг бүдүрүлгелерни хевирлээри, долгандыр хүрээлелге багай салдарны эвээжедири.

Чурттакчы чонну

шынарлыг арыг суг-биле хандыраар дизе, 10 муниципалитетке – Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга, Барыын-Хем-чик, Бии-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл кожуун төптеринге төпчүткен суг хандырылганың сис-темазын тудуп база эде чаартыр. Ынчан төпчүткен суг хандырылганы алыр чурттакчыларның үлүү 39,3 хуу турганындан 56,6 хуу чеде бээр.

Стратегияда айыттыгган айтырыгны шиитпирлээнин-ден чоннуң чүгле чуртталга байдалы экижиер эвес, а Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдэзи көдүрүлүр. Чижээ, чүгле тудуг адырынга 1 муң ажыг чаа ажилчын олуттар ажиттынып, чоннуң орулга-зы көвүдөп, ажил чок чорук кызырлып, бюджетче кирил-делер көвүдээр.

/ Тываның Чазааның парлалга албаны.

Республиканың хууда сайгар-лыкчылары болгаш бодун боду ажилга хаара тудуп турар хамаатылары күрүне деткимчезин ап болур.

Тыва Республиканың сайгарлыкчылар дет-кир фондузу чиигелде-лиг чээлини 50 муңдан 5 сая чедир рубльди 3 чылдың дургузунда аңгы-аңгы хууларга ап болур. Чагыг кириген соонда, 10 ажыл хүнү болгаш харыызы бил-дине бээр.

Сонуургаан айтырыг-ларны дараазында дугаарларже долгааш, билеп ап болур: 8-800-350-62-01, 8(39422)-3-62-02.

Күрүне деткимчези алыры-биле чагыгны «Бизнеске хамаарыш-тыр хей хүлээлгелиг төп» офизинге дужаап болур. Кызыл хоорай, Ту-винских Добровольцев кудумчузу, 18, 211 дугаар кабинет.

Найысылалда диш кабинеттеринде...

Кызыл хоорайда улуг улустун диш эмнелгезинде стоматологтар хүнүнге уткуштур неделя дургузунда коридорда оочур манап олулар пациентилерге дишти канчаар чуурун, кариес-тен камгалаарын, диштер чараш, кадык болзун дээр болза, чүнү канчаарыл, чылда каш катап, канчаар эмнедириниң дугайында болгаш оон-даа өске профилактиктиг арга-сүмелерни берип, лекция, беседаларны чорудуп турар.

НЕПТЕРЕҢГЕЙ ААРЫГЛАР

Ук стоматологияның пародонтолог эмчизи Марина Петрованың чугаалап турары-биле алырга, чылда 1–2 катап албан диш эмчизинге диштериниң байдалын көргүзүп, хынадып турар болза эки. “Чоокку үеде кариес, пульпиттен аңгыда, диштиң шазы аарып турар апарган. Ону улус боттары безин, билбейн баар. Дишти эки чугбайн турар болза, аңаа сарыг өңнүг бүдүмелдер хей каът кылдыр чыылгаш, дашталып каар. Ону таптыг аштавас болза, диштер шазындан божааш, кадык-даа болза, дүжүп эгелээр. Хей кезинде ук аарыг таакпы тыртарга болгаш шайны хөлүп эрттир чөмгир кылып алгаш, ижерге, тыптып турар. Ынчангаш ону шеглеткени дээр. Пародонтолог эмчи диштерни тырттыргаш, кайда када берген сарыг бүдүмелдер барын

/ М. Петрова.

көрүп алгаш, шуптузун аштап кааптар. Үрөлген диш шазын эмнээри-биле, чогуур эмнээш-кинни бижиپ берип турар бис” – деп, Марина Петрова чугаалаан.

Аас иштиниң эң-не нептереңгей аарыгларының бирээзи – кариес. Ол база-ла диштиң кырынга сарыг каът көвүдээр, кислоталар тыптып кээр. Хей чигир чигенин-ден, фторнуң чедишпезинден база диштиң кырында тыптып турар сарыг каътты чедир аштаваска, ынчан кариес тыптыр. Түңнелинде, аартып, чамдык таварылгаларда диштер буступ, халдавырлыг аарыглар тыптып болур.

Аас иштинге тыптып келген кариес дээн ышкаш аарыг ты-вылдырар микроорганизмнер чараа-биле кады ижин-хырын-

че баткаш, оюлганнар, холе-цистит, гастрит болгаш өске-даа ижин-баар аарыглары тывылдырар. Ижин-хырынга олар хайылдырбас, улаштыр-ла хоралыг бүдүмелдерин үндүрүп, организмге хора чедирип, чурттай бээр. Кажан организмге фтор четчир, диш чуур паста база фторлуг болур болза, ынчан кариес тывылбас. Диштерни хүнде 2 катап чуурун чаңчыктырып алыры чугула. Көрей, Япония болгаш өске-даа чөөн чүктүң чурттарында диштерни хүнде 3 катап, чем чигген соонда-ла чуур.

НАРЫН АЙТЫРЫГЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Найысылал Кызылдың чурттакчыларынга дижин эм-недип алыры-биле, эмчиниң

кабинединче кирер талон чедишпейн баары нарын ай-тырыг болуп турар. Ооң чыл-дагааны диш эмнелгезиниң оран-савазының болгаш тускай специалистерниң че-дишпези болуп турар. Ынчал-за-даа болдунары-биле та-лоннар санын болгаш ону ап болур аргаларын көвүдеткен.

Бирээде, “күрүне ачы-ду-за порталын” таварыштыр эмчиже бижидип ап болур. Ук арга-биле бижидип алыры болдунмайн турар таварыл-галар хей. Ооң чылдагааны “күрүне ачы-дуза порталында” камгаладылга полизи болгаш кандыг-ла-бир документи-зи чедишпес азы частына берген таварылгада, порталга албан чериниң ады үнмейн баар дээрзин дыңнаткан. Пациентиниң интернединиң ажилдаары оожум болга-нындан база хостуг шактарга бижидип четтикпейн баар болуп турар.

Ол ышкаш республиканың кожуннарында чурттакчы чон Кызылда эмчилерге кирип алыксаар. Ук айты-рыгны шиитпирлээри-биле, Кадык камгалал яамызы республиканың 7 кожуу-нунче эмчилерни деткиир федералдыг болгаш регио-налдыг программалар-биле диш эмчилерин доктаамал ажилдаары-биле чоруткан. А чамдык пациентилер киир бижидилгези суурда-даа бол-за, Кызыл хоорайда турумчуп чурттай берген база болур. Ынчангаш найысылалдың

диш эмнелгезинче кирер ки-жилер саны аргажок көвүдээн. Оон ыңай эмчиже бижидип алгаш, келбейн баар кижилер орнунче база кириптери-биле аңгы даңзыны тургузуп турар. Чамдык пациентилер эмчиже кирер шагынга чет-тикпейн баар хире болза, баш удур долгааш, сагындырып каап турары эки деп санат-тынар. Ол ышкаш талоннуг пациентилерниң кээр-келбе-зин тодарадыры-биле болгаш уттундурбазы-биле сагынды-рып долгаар ажилды доктаа-мал чорудуп турар.

Ийи дугаарында, call-төптүң дараазында телефон дугаарларында долгааш, база бижидип ап болур: улуг улус-ка – 3-09-05, бичии уруглар-га – 2-95-00.

Диш аарып турар тава-рылдаа хүлээп алыр кабинет понеделниктен субботага чедир эртенгиниң 08:00 шак-тан 20:00 шакка, улуг-хүнде болгаш байырлал хүннеринде 09:00 шактан 16:00 шакка че-дир ажилдап турар. Талоннар артпайн барган таварылгада ук кабинетте хүлээп турар эмчи, диш ыжып келген болза, аштааш, баштайгы дузаны че-дирип, аарышкызын чидирер эмни салып берип турар.

Хоорайның диш эмнелге-зинде оочурну сыягадыры-биле Правобережный 55-те 2 улуг болгаш 1 бичии уругларга кабинеттер ажыттыглан. Кечил-оол 2 “б”-де бичии уругларга 3 кабинет бар. Диш эмчизиниң кабинеттери бүгү-ле эргежок чугула дериг-херекселдер, эм-таң-биле четчелеттинген.

Коронавирус катап база эгелээн

Росхереглелхайгаарал эргелелиниң дыңнадып турары-биле алырга, февраль 4-тен 10-га чедир республикада covid-19-тан аараан 301 киж илереттинген. Ооң мурнунда неделяда 115 таварылга турган болза, 2 катап көвүдей берген. Республиканың шупту ко-жууннарында аарыгның тарап турары илерээн. Эң-не хей аарыг кижилер саны Кызыл хоорайда. Неделя дургузунда 178 киж аараан.

Кел чыдар байырлалдар үезинде болур массалыг хемчеглерге хамаарыштыр, эпидемиологтук байдалды баксыратпазы-биле, негел-делерни кириер саналды регионнун баштыңынче чорут-канын Росхереглелхайгаарал эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак чугаалаан. Тываның Баштыңы чогуур хемчеглерни чорударын дааскан. Ылаңгыя хүрээлерге номналдар үезинде, хей-ниити транспорттарын болгаш өске-даа хей чон чыылган черлерни аштап-арыглаарын сүмелеп турар.

Байырлалдар үезинде хемчеглерни онлайн хевирге эрттирерин база көрүп турар.

| ФЕВРАЛЬ 15 – КЕЗЕР ЭМЧИНИҢ ДУЗАЛАКЧЫ ЭМЧИ СЕСТРАЗЫНЫҢ ХҮНҮ |

Чугула мергежилдерниң бирээзи

Февраль 15-тиң хүнүнде бүдүн делегейде кезер эмчиниң дузалакчы эмчи сестразының хүнүн демдег-леп эрттирип турар.

Ынчангаш Мөңгүн-Тайга кожууннун төп эмнелгезиниң кезер эмчиниң дузалакчы эмчи сестразы Аяна Васильевна Дагба-биле чугаалаш-тывыс.

Ол Кызылдың медицина училищезинче 2000 чылда өөренип киргеш, 2004 чыл-да чедишшининг дооскан. Бодунуң эмчи сестразы болур эртемин чедип алгаш, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксинга, Чаа-Хөлге эмнелгениң аңгы-аңгы адырларында эмчи сестразы болуп, бодунуң шыдамын, ажилга бердингенин, билиг-мергежилдин көргүзүп ажил-даан. Ооң түңнелинде, 2008 чылдың сентябрьдан тура амгы үеге чедир Мөңгүн-Тайга кожууннун төп эмнелгезинде кезер эмчиниң дузалакчы эмчи сестразы болуп ажил-дап чоруур.

Кезер эмчиниң дузалакчы эмчи сестразының ажилы кезер эмчиден дудак чок. Эмнелгеже дүне-хүндүс дивес кандыг-даа балыг-бышкын,

/ А. Дагба.

дүргени-биле кезер-даа улус кирип кээр. Кезишшин кы-лыр эмчи-биле кады ажил-дап, харын-даа ону мурнай кезишшин кылыр өрээлди, чугула херек херекселдерни, аппаратураны, бүгү-ле бай-далды белеткеп берип турар киж кезер эмчиниң дузалак-чы эмчи сестразы болур. Аяна Дагба бодунуң ажилының дугайында мынчаар чугаа-лаар: “Кезер эмчиниң дуза-лакчы эмчи сестразын кезер эмчиниң оң холу деп болур. Кезишшинниң канчаар эр-терин чада аайынче базым бүрүзүн эмчи сестразы база билер болур ужурулуг. Кайы чадада кандыг херексел каш катап херегин көрүп тур-гаш, эмчиге ап бээри – мээң хүлээлгем. Ол ышкаш кезиш-

кин болуп турар өрээлде эмчи персоналын база хайгаараар дээш хүлээлгелер-ле хей”. Дүне-хүндүс дивес, удуп-даа чыдырда кезишшин болурун дыңнадыптарга-ла тургаш чоруп каарын ол демдеглээн.

Кезишшин дээрге хей-ле эмчилерниң дузасы-биле кылыр нарын ажил болганда, ооң канчаар эртери чүгле кезер эмчиден эвес, ооң коман-дазындан, дузалакчы эмчи сестраларындан база чугула хамааржыр.

“Кезер эмчиниң дузалакчы эмчи сестразы бедик хары-салгадан кортпас, дүрген шиитпирлиг болуру чугула. Ол ышкаш мага-бот талазы-биле күштүг болуру база негетти-нер. Аарыг кижини көдүргеш, аай-дедир чыттырар, үр үе дургузунда бут кырынга турар апар” – Аяна Васильевна чугаалады.

Ук эмчи сестразы чүгле кезер эмчиге дузалажыр эвес, аарыг кижини кезишшинге база белеткээр. Мергежили бедик эмчи сестразының ачызында кезер эмчи херег-лээн дериг-херекселдин дилеп, кылып турар ажилындан чардыкпас болур. Чамдык чаа эгелеп чоруур хирургтар арга-

дуржулгалыг эмчи сестрала-рындан база өөренир ужурга таваржы бээр.

Ол ышкаш кезер эмчиниң дузалакчы эмчи сестразы аарыг кижини кезишшин мур-нунда-даа, болуп-даа турар үеде, ооң соонда-даа эчизин-ге чедир хайгаараар. Аарыг киж керегедей бээр болза, эмчиге дораан дыңнадыр.

Кезишшин соонда ажил-латтыг дериг-херекселдерни аштап-арыглааш, дара-азында болур кезишшинге белеткеп каары база кезер эмчиниң ажилында улуг роль-ду ойнаар.

Кезер эмчиниң дузалак-чы эмчи сестразы кылдыр дораан-на ажилдай бер-бес. Кажан чүгле ажилында бердинген, эки ажилдакчы кылдыр бодун-даа, билиг-мер-гежилин-даа көргүскен соонда кезер эмчиниң эмчи сестразы кылдыр хүлээп алыр.

“Кезер эмчиниң дузалак-чы эмчи сестразының хүнүн таварыштыр республиканың аңгы-аңгы булуңнарында ажилдап чоруур коллегала-рымга байырым чедирип, шы-дамык болурун, чедишшинниг ажилдаарын күзедим” – деп, Аяна Дагба чугаалаан.

/ Арынны Чыжыргана СААЯ белеткээн.

Оорга чымырткайны бээр

Февраль 13-те Туризм бажыңыңа “Донбасс – 2022” деп фото-делгелге ажиттыңан. Ында “Российская газета” солуннуң фотокорреспонденти Владимир Аносовтуң тускай шериг операциязының үезинде Донецк, Луганск болгаш Мариуполь, Лисичанскиге тырттырган чуруктарын делгээн.

Делгелгениң байырлыг ажыдышкынында Красноярск хоорайда “Российская газета” солуннуң салбырының директору, делгелгениң кол организатору Борис Кумышев сөс алгаш, шериг фотокоррнун баштайгы делгелге 2022 чылдың июньда “Российская газета” солуннуң Москвада редакциязынга, ооң соонда Краснодарга, сентябрь айда Сочиге болган “Вся Россия” деп Бүгү-россияның журналистер шуулганынга болгаш Самара, Санкт-Петербург, Оренбург, Ставрополь, Светлогорск дээш өске-даа хоорайларга делгеттингенин таныштыргаш:

– Бо делгелгени организа-застап чорударыңа улуг деткимчени көргүскени дээш Тыва Чазакка, ооң парлалга

албаныңа четтиргенивис-ти илередип тур бис. Делгелгени Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгуңуң төрөөн чуртунга көргүзери улуг харысалга дээрзин билип турар бис. Чүге дээрге ооң чаңгыс чер чурттуулары Украинада эрес-дидим, маадырлыг тулчуп турарының дугайында бүдүн делегей дыңнап, көрүп, билип алган. Шак ындыг маадырларны белеткээн командирлерге, коргуш чок шериглеринге мөгейбес арга чок – деп, ол чугаалаан.

Тыва Чазактың мурнундан тускай шериг операциязының айтырыгларының талазы-биле харылап турар төлээзи Тимур Куулар сөс алгаш, бо хүнде чанывыста болуп турар кадыг-берге үени кандыг-даа хөөредиг чок көргүскен чуруктар делгелгениң организа-застапчыларыңа четтиргенин илереткен:

– Бөгүн “Донбасс–2022” деп улуг төлөвилелдин Азия төвүндө ажиттынып турары ханы уткалыг. Тываның Чазак Даргазы Владислав Ховалыг Украинада болуп турар тускай шериг операциясында бистиң оолдарга хамаарышкан айтырыгларны кезээде хайгааралда ап, улуг

кичээңгейни угландырып, чу-гула деткимчени доктаамал көргүзүп турар. Бо чуруктарны көрүп тура, маңа кан-дыг-даа тайылбыр кылыры артык болуп турар дээрзин кижиги бүрүзү эскерип каар. Чуртталганың кайы хире каржы-дошкунун, бергезин, тайбың чоннуң түрегделин, хөй карак чажы сиңген дайын деп чүве кайы хире коргун-чуг дээрзин ооң арны бо-дур бо деп чуруктарда көргүзүп турар. Өске талазында, Россияның Камгалал яамызы кайы хире күш-техника-биле чепсегленгенин, тускай мергезилдиг шериглерниң белеткелдин, шыдаарын база бо делгелгеден көрүп болур-дур.

Тимур Борисович Тываның Чазак Даргазының даалгачы-биле каш удаа Украинага чедип, делгелгеде чуруктардан артык берге байдалдарда бистиң шериглерниң маадырлыгы-биле эр хүлээлгезин күүседип турарын караа-биле көргөн, билер.

– Бистиң оолдарывыстың кайы хире тура-соруктуг дайылдажып турарының дугайында аңгы-аңгы черлерден корреспондентилер кээп, чуруктарга тырттырып ап турган. Ол чуруктар

И. Б. Кумышев, А. Фатхутдинов, Т. Куулар.

бар. Дөмей-ле бо дайын доостур, тиилелге бистиң болур дээрзинге ыяк бүзүрээр мен. Ынчангаш кажан бо берге үелер доостурга, Украинага шериг хүлээлгезин маадырлыгы-биле күүсеткен, ам-даа эрес-дидим тулчуп турар бистиң чаңгыс чер чурттууларывыстың чуруктарының фото-делгелге база удавас көстүп кээр – деп, ол бүзүрелдиг чугаалады.

Делгелгениң байырлыг ажыдышкынынга Кызылдың 55-ки даг-адыгжы бригадының командириниң хүлээлгезин күүседип турар Азат Фатхутдинов сөс алгаш, “Бистиң шериглерниң маадырлыг чоруунуң дугайында уттур эрге бисте чок. Оларның кандыг байдалдан тайбың чурттакчыларны хостаанын, Украинаның чонунуң канчаар чурттап турарын чуруктарда көргүскен. Делгелге дээш четтирдивис!” – деп чугаалаан.

“Донбасс – 2022” фото-делгелгени Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң башкызы Валентина Лопсан студентилерин эдертип алгаш, сонуурган көргөн:

– Бөгүн техникумнуң 60 хире студентилери делгелгеге келгеш, көрдүлөр. Делгезин чуруктарда хөөреткен чүү-даа чок, херек кырында дайын үезинде болуп турар чуртталганы көргүскен-дир. Украинада тайбың чоннуң кайы хире берге байдалда чурттап турары кээргенчиг-дир. Студентилер аразындан оолдар шериг техниканың

күчү-күжүн аажок сонуурга-дылар. Шак мындыг делгелгелер өзүп олурар салгалдың патриотчу кижизидилгезинге кончуг улуг салдарлыг болур деп бодаар мен – деп, башкы чугаалады.

Фотокорреспондент боду шериг училищезин дооскан. Авиация талазы-биле мергезилдиг, ийи удаа чечен компанияларга киржип каапкан, курлавырда майорга бо тема чоок болганы билдингир. Владимир Аносов шериг албанындан журналистикаже шилчээнинден бээр 16 чыл чедип турар. Бо үе дургузунда профессионал фотокоррлар аразыңа мөөрейлерге хөй удаа шылгарап, оларның аразында “Алдын объектив” фото-мөөрейниң тиилекчизи база.

Бо удаада авторнуң муң ажыг чуруктарындан чүгле 36-зын шилип делгээн. Оларның аразында чеже-даа дайын үези болза, чуртталга дөмей-ле уламчылап турар дээрзин көргүскен чуруктар хөй. Чижээ, Мариупольга үзүктел чок аткылажышкынның тулчуушкун үезинде төрүттүнген ананы камгалаар дээш, кара шай-биле эмискикеп турган чурттакчының баштайгы көк үнүп кээрге, анайлыг өшкүзүн ояткарып үндүрүп келгенин көргүскен чурук болгаш өске-даа күштүг уткалыг чуруктары көөрге, оорга чымырткайны бээр...

Делгелге бир ай дургузунда уламчылаар.

И. К. МОНГУШ.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруктары.

| ШАГААГА УТКУШТУР |

Тыва чоннуң ыдыктыг байырлалы

Шагаа – шаг-үениң, солчуушкуннуң эргилдезин демдеглээн бурунгу байырлал. Тыва чон шаандан тура, Шагаада бот-боттарының өглөрүнче чалажыр, үүжезин чазып, аъш-чемни демнежи кылыр чорааннар.

Шагаада сагыыр дүрүмнер:
– Шагаа бетинде, 1 ай бурунгаар, бажың-балгадын, кодан-девискээрин аштап-арыглаар.

– Аалдың одун чемгерер, артыжаар, от-чаячызын алгап-йөрээр.

– Саң салыры. Саңны хүн үнүп кээрге, хүн үнер чүкче салыр. Саң салырда, чүгле эр улус баар. Аңаа ак чемниң дээжизин – сүт, хойтпак, быштак, курут, саржаг, тыва далган, чөкпек, тараа, өремеден аңгыда, күзүн белеткээн үүжезин бускаш, зът баштыңы төштү, чарынны саңче салыр.

Шагаада саң салыры, чалама баглаары, чажыг чажары – аас-кежикти, тодуг-догааны, кадыкшылды кыйгырар езулал. Ол хүн аъш-чем өглер бүрүзүңге элбек болур. Ажы-төл, арат-чон омак-хөлүг, ал-боттары артыжаныр “иштики

сагыш-сеткилдин хириден” адырлыр ужурлуг. Чыылган улуг-биче чон – шупту чолук-шуур, амыр-мендизин айтыр-жыр.

Чула – бурган чырыы дээр. Шагаа дүнезинде чула хып хонар. Тыва чемниң дээжизин столга делгеп алыр, удувайн оюннар ойнап ора хонар. Тевек, кажык, буга-шыдыраа, шашки, домино. Идик-хевин харга кактаар, дагдан бадып чуңгулаар. Сагыш-сеткил арыглаар, ынак тариназын номчуур.

Тывалар шаандан тура, Шагаа байырлалында ара-

га ижерин багай деп санап чораан. Ынчангаш арага-дары ижи, чурум үревезин чонумга сүмелеп тур мен.

Багай чүүл – ыразын, эки

чүүл – элбекшизин деп йөрээп чалбарыыр.

И. Чылбак МОНГУШ,
“Шынның” хоочун бижикчизи.

Эки кылган ажыл – элеп читпес алдар

Тываның эң сайзыраңгай үези совет шагда мал ажылы дыка хөгжээн. Аңаа боттарының күш-ажылчы үлүүн кириген эрес-кежээ, ат-алдарлыг малчыннарны оларның үежилери хоочуннар, ажы-төлү, амгы салгалдары хүндүткелди-биле сактып чоруурлар.

Амгы Кызыл кожунунуң совет үеде Улуг-Хем районунуң Баян-Колга “Х дугаар Улуг Хурал” колхоз республиканың эң шыырак

ажыл-агыйларының бирээ-зи турган. Бо ажыл-агыйны Тываның ат-сураглыг колхоз даргаларының бирээзи, Ленин ордениниң соонда совет күрүнениң ийги чергезиниң шаңналы “Октябрь революциясы” орденниң эдилекчизи Максим Чаш-оолович Шогжал хей чылдар дургузунда удуртуп келген. Бо дарга колхозту удуртуп турда, эң ылаңгыя мал ажылы дыка сайзыраан. Ол шагда дүк планы деп чүүл турган. Азырап өстүрүп турган хойларындан хей дүк алган, планын күүсеткен малчыннарның “дүк акшазы” оранчок хей боор чүве, ийи айның ажыл төлевири хире-даа чеде бээр. Чүге дээрге ынчан хой дүгү дыка үнелиг турган.

Баян-Колга “Х дугаар Улуг Хурал” колхозтуң хой ажылының сайзыралына улуг үлүг-хуузу кириген малчыннар Андрей Байкараевич биле Кара-Уруг Наныкпановна Содунамнар. Оларның күш-ажылчы чедишкенин, төрүүр хойлардан каш хураган ажаап, каш кило-

грамм дүктү кыргып алганын республиканың солун-сеткүүлдеринге эрткен 100 чылдың 1960–70 чылдарында бо-ла бижири, радио-телевидение көргүзөр, чугаалаар. Чаңгыс домак-биле чугаалаарга, оларның ат-алдары республикага диңмиреп турган деп чугаалап болур.

Андрей Байкараевич уктуг малчын. Ооң ада-иези мал-маганын азырап өстүрүп, оларның эди, сүдү, кежи-биле амыдырап-чурттап чораан араттар. Ынчангаш оларның оглу мал-маган аразынга өскөн, ада-иезиниң аайы-биле малды кадарар, азыраар, ажаап-тежээринге чайгаар-ла өөрөнгөн, чаңчыккан. Ада-иезиниң ажыл-ижин уламчылап, бүгү назынында малчыннаан.

Малчынның кыштаа, чайлаа, көжүп-дүжүп, мал кадарып чораан оларлары ооң ада-иезиниң чурттап чораан черлери. Хойларны Ак-Дагга кыштадып алып, чазын Баян-Кол хемниң бажында ойттуг, сулуг девискээрже көже бээр. Чайлаа көктүг-шыктыг Дөргүн

деп чер. Көгү хөлбеңейнип чыдар сериин чайлагга Андрей Байкараевич биле Кара-Уруг Наныкпановна мал-маганын күш-шыдалы чиндиңейнип турар кылдыр семиртип алып. Ынчангаш олар кылын харлыг, соок кыштарны белен тоовас, чайлыг кыш ажа бээр.

Ол шагда “Х дугаар Улуг Хурал” колхоз малчын коданнарны сиген-ширбиил дээш өске-даа мал чеми-биле шыырак хандырып турган болдур ийин. Кончуг сүүзүнүг сигенни Улуг-Хем унунда алаактардан, ортулуктардан эңдере кезип белеткеп алып. Мал чеми белеткээринге, ону малчыннарның кыштагы-рынга сөөртүп чедиреринге машина-техника-даа, кыварчаар материалдар-даа четчир турган.

Мурнакчы малчын Андрей Содунамның малчын ажылы-ижиниң түңнелдериниң дугайында сан-түңнерни совет үеде үнүп турган солуннар-дан бөгүн-даа болза номчуп болур. Олар библиотекаларда шыгжаттынып чыдар. Алдарлыг малчын Андрей Содунам

32 чыл дургузунда малчыннап ажылдааш, төрүүр 100 хойдан чылдың-на 120 хураганы, бир хойдан чылдың-на 2,5 килограмм дүктү кыргып ап турган. Бөдүүнү-биле санап көөрге, 176 муң хураганнарны ажаап доруктургаш, колхозтуң өске малчыннарынга хүлээди берген. 48,5 тонна хой дүгүн күрүнөге дужааган.

Кызымак ак сеткилдиг ажылы, күш-ажылчы чедишкенини дээш алдарлыг малчын Андрей Байкараевич Содунам “Хүндүлелдин демдээ” орден, “Күш-ажылчы алдар” орденниң ийиги болгаш үшкү чергелери-биле шаңаткан.

Рыноктуг эвес совет үеде кижиниң ажылын чүгле акша-көпөөк-биле эвес, чон аразынга ат-алдар, орден-хавыяа-биле бедик үнөлөп турган. “Эки кылган ажыл – элеп читпес алдар” деп үлегер домактың алыс дөзү болгаш шын утказы ол.

/ Владимир БИЧЕ-ООЛ.
Баян-Кол сумузу.
Чурукту өг-бүлениң архивинден алган.

| ТӨРЕЛ АЙМАМ ТӨӨГҮЗҮ |

Авам ышкаш эргим угбам

Бистиң ачавыс биле ававыстың ада-иелери кончуг ажыл-ишти улус. Ачавыс Михаил Чамбал-оолду азыраан ачазы Дыңгылдай Доңгак уйгу чыдын чок эрес-кежээ, шудургу кижиге болгаш, хей мал-маганныг болган. Өвүрнүң Дус-Дагның дузун чүдүргөш, ары Торгалыгның азы амгы Улуг-Хем кожунунуң Торгалыгның, Чодурааның, Арыг-Бажының чурттакчы чонунга тараага орнап ап чораан. Эрес-кежээзи дээш Дыңгылдай Доңгак өгбөвис чоннуң ыр-шоорунга кирген кижиге.

Инек малы арбын өскөн
Хува-хува, Дыңгылдай.
Өшкү малы арбын өскөн
Чи-чи, Дыңгылдай

деп, улус ырлажып чораан чүве-дир. Авамның ачазының мал-маганы хей боорга, чон ону анаа-ла Эът-Сундуй Монгуш деп адаар. Бот-боттарынга дузалажып, келир үеде эртем-билиглиг, ажыл-иш-тиг болурун ачам, авам он ажы-төлүңге чагып чораан. Бистиң аймактан өгбөлөрүн дөзээн кижиге угбавыс Кара-кыс Чамбал-ооловна Меңниг-оол (Донгак).

Тыва биле Моолдун Увс аймак кызыгаарында Мойнаарак деп тайгага 1943 чылдың кыжын, кончуг соокта, февраль 14-те угбавыс төрүттүнгөн. Бичиизинден тура-ла мал-маган аразынга өскөн болгаш, хойтпак, ааржы, курут, саржаг, чөкпек, далган, тараа кылырын база алгы-кеш эттээр дээш малчын кижиниң ажылдарын шуптузун кылып билир. Даараныры аажок – кончуг шевер кижиге. Үе-черге эш-өөрү-биле Торгалыг, Чаа-Суур, Чаа-Хөл, Хандагайты

школаларына эки өөрөнип, ырлаарына, хаактаарына салымныг чораан. Ооң математикага хандыкшылдыын, бо эртемге быжыг билиглиин башкылары демдегеп турганнар.

Школаны дооскаш-ла, күш-ажылчы базымын 1961 чылда Өвүрнүң белеткел конторазының кассиринден эгелээн. Өвүр районунуң эң эки ажылдакчыларының Хүндүлел самбыразына угбавыстың хөрек чуруу үр үе иштинде турганын сактып чор мен. Саң-хөө ажылына арга-дуржулгалыг апаарга, ону 1968 чылда Өвүр районунуң комсомол комитетиниң саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге томуйлаан. Угбавыс чүгле бодунуң ажылы-биле кызыгаарлаттынмай, комсомолчу ажыл-хөректөргө кончуг идек-кейлиг киржи турган. Алыс черле ыраажы салым-чаяаны болгаш, аныктарның район болгаш республика чергелиг уран чүүл фестивалдарына киржи чораан.

Улуг угбавыс Кара-кыс честевис Эрес-оол Меңниг-оол-биле өг-бүле туткаш, Ханда-

гайтыга, Чаа-Хөлге, Кызылга чурттап, ажылдап, дуңмалары бисти бажыңга тургузуп алгаш, эртем-билигге өөрөнип алырынга, ажыл-ишке, амыдырал-чуртталгага шуудаарына дузалашканнар.

Саң-хөө ажылына бедик билиглиг, арга-дуржулгалыг ажылдакчылар честевис Эрес-оол Меңниг-оол Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының улуг бухгалтеринге, угбавыс Кара-кыс Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң улуг бухгалтеринге 1973 чылда томуйлатканнар. Кайызы-даа хүлээнген ажылына шыңгыы хары-салгалыг, эки үре-түңнелдиг ажылдап чордулар.

Угбавыс Тываның башкыларының профэвилелдериниң область чөвүлелиниң улуг бухгалтеринге ажылдап тургаш, улаштыр пенсияже үнгөн. Кара-кыс Чамбал-ооловна “Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” аттын, хей-ле шаңнал-макталдың, юбилейлиг медальдарның эдилекчизи.

Өөнүң ээзи Эрес-оол Ховалыгович-биле барык 60 чыл иштинде аас-кежиктиг чурттааш, ийи кызын болгаш дуңмалары бисти азырап өстүрүп, амыдыралдың делгем оруунче үндүргөн.

Угбавыс Кара-кыс Чамбал-ооловна хүндүлүг дышта-нылгада. Ам бо хүнде Кызыл хоорайда уруу, күдээзи, дөрт уйнуктары-биле чурттап олурар.

Дуңмалары бисти ажыл-ишке өөредип, эртем-билигге чедиргенинге өөрүп четтиргенивисти илередип, угбавыс биле честевиске чоргаарланып чоруур бис.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ,
дуңмазы.

Мөгелерниң, чылгычыларның сураглаары ус-шевер малчын

Күрүне программаларындан кандыг-даа хамаарылгачокка боттарының күжү-биле мал-маганын азырап, өстүрүп чоруур ажыл-ишчи малчыннарывыс ам-даа бар. Оларга Сүт-Хөл кожунунуң Үстүү-Ишкин деп хеминиң унун дургаар чурттаан малчыннарны база хамаарыштырып болур. Олар колхоз, совхоз үлеринден бээр-ле кылып чораан ижин салбайн амгы үеге чедир малы-биле амыдырап чоруур. Оларның бирээзи Аржаана Ондар.

Аржаана-ны кара чажындан-на мал аразынга өскөн кыс деп болур. Ол школаны дооскаш, ада-иези-биле мал азырап, оон халбактаныр деп шиит-пирлээн. Олар Үстүү-Ишкинниң бажында Хүүректиг деп кончуг чараш черде хууда малын азырап чурттап чоруурлар.

Аржаана мал-маганының эдидин, дүгүн, кезин болбаа-зырадып, тыва кижиниң бүдүрүпкү дег барааннарын аыш-чемден идик-хепке чедир кылып чоруур. Быштак, эжегей, өреме, саржаг, чөкпек, ааржы, курут, хойтпак, шиме дээш сүттен кылыр ак чемнерни доозазын кылып, болбаа-зырадып алып. Оон аңгыда, Аржаана ус-шевер кижиге. Ол кидис өг шывар кидисти-даа, черге чадар ширтекти-даа, чонакты-даа, дерликти-даа сырып, даарап кылып чоруур. Сөөлгү үеде Аржаананың кылып турар ажылдарын көргөн

тыва мөгелер, чүгүрүк аъттыг чылгычылар ону амыратпастай берген. Аъттың чүгенчулар, аргамчы, муңгаш-тын дээн ышкаш баг-шүүн болгаш анай-хураган челезин, бызааларга мончарларны база тыва чоннуң шаг шаандан бээр кылып чораан дериг-хөрекселдерин доозазын кылып билир кыс. Ынчангаш Аржаана тускай реклама-даа хереглевес, ооң бодунуң кылган

ажылдары-ла ону Тываның билдингир мөгелеринге, чылгычыларына «сураглыг» кижиге кылып эгелээни бо.

Аржаана чүгле тыва улустуң эт-севин эвес, а амгы үениң каас-чараш барбажыктарын, шаараш чымчак идиктерин, чеңи чок кардиганнарын, бөрттерин чагыг езугаар аргып берип турар.

Ширтек болгаш чонак сырыр чүңнү бодунуң азырап алган аңгор өшкүзүнүң дүгүнден сывыргаш, боду ээрип ап чоруур. Ооң кода-нында аңгор өшкүлериңиң саны 400 баш ажып турар, а хойнуң саны 200 ажыг. Удавас «Муңчу» малчын болуру чугаажок.

/ Айдың ОНДАР.

Эртемденниң сүмези

Тыва өг-бүлелерниң төрөл харылзааларын быжыктырар, өгбелерин үнелеп хүндүткээр чаагай чаңчылдарга ажы-төлүн кижизидеринге ачы-дузалыг ыдыктыг Шагаа байырлалының бүдүүзүндө белеткел ажылдарының, база Ак айда Шагааны байырлаарының езу-чуруму болгаш сагыр ужурулг чаңчылдарының дугайында чамдык арга-сүмелер.

Шагаа байырлалынга хамаарыштыр дараазында чүүлдерни ыяк тодарадып алыры чугула:

1. Шагаа – ханы уткалыг сүлде-сүзүк-биле чүгленип доңнаттынган тыва чоннуң өгбелериниң бурунгу билиглери сиңген, өндүр-чаагай амы-дыралдыг, бот-чоргааралы бедик болурунга уjur-дузалыг чоннуң материалдыг эвес культурулг өнчүзүнге хамааржыр байырлал болур.

2. Шагааның бир чаазының шын болур хүнүн чурагачылар санап үндүрерде, Ай биле Хүннүң шимчээшкенинге үндөзилеп санаар. Ындыг төлээде, чурагайны хажыдып, Шагааны эрги чылдың адак айы төнмээнде байырлап эгелеп «шагаалаар» деп кылдыныглар кылбас.

3. Шагаа, колдуунда, бажыңнарга, өглеринге ада-иези, өг-бүлезиниң кежигүннери-биле, хан төрөөн кижилери-биле, кожа-хелбээ чону, эш-өөрү-биле езулап эрттирер байырлалы болур. Ооң кол утказы – өг-бүлениң бүгү бар салгалдарының аразында төрөл харылзааларны быжыктырарынче, ажы-төлдү буурул өгбелерин, кижиниң чыл санында не-межип турар хар-назынын үнелеп хүндүлээринге, мөңгө болгаш күчү-күштүг үе солчулгазы деп билиишкенин ханы уjur-утказын эки угаап, шын ажыглаарынга, тыва

/ Чурукту интернет четкизинден алган.

кижиниң эртинелиг кызыл тынын, амыдырал-чуртталгазын үнелээринге, аңаа хамаарышкан чаагай чаңчылдар, билиглер-биле таныштырар болгаш оларны хажытпайн, сагып уламчылаарын чагып сургаарында болур.

4. Эрги (Пар) чыл төнмээнде, хоорай-суурлар шөлдеринге, культура бажыңнарынга, школа-саядыктерге, малчын аалдарга, хөй-ниити черлеринге чыгып, ыры-самнап, мөөрейлежип, мөге хүрештирип, ча адып болгаш оон-даа өске Шагаа хемчеглери эрттирип, Шагаа-лап болбас. Ындыг кылдыныглар Шагааның бурунгу үелерден бээр тургустунган хоойлуларын, чаңчылдарын шыңгы хажыдарынче угланган болур. Өөрүшкү сиңген ол бүгү хөглээшкын ажылдарын чүгле Шагааның Ак айында, чаа чыл үнүп келгенде, планнааш, күүседир.

Шагаа бетинде, эрги чыл төнмээнде, сагыр, кылыр, бүдүрер ажылдар:

1. Сес, тос айларда ак чем аймаан (быштак, курут, ааржы, ээжегей, саржаг, чөпкөк дээш оон-даа өске) Шагаада ширээге делгеп, аалчыларга сөңнээри-биле үүжелеп белеткеп алыры;

2. Он бир айда (ноябрь) Шагаалап чиир эът, чижин белеткеп алыры;

3. Шагаага чедир ийи, бир ай артканда, шагаалап кедер чаа бөрт, тыва тон, идик даарап алыры;

4. Шагаага чедир 2, 3 неделя артканда, кажээ-хораа, бажың-балгатты, ажылдаар черлерни хир-чамдан, бок-сүрээден аштап, чуп, чугайлап, чаартып алыры;

5. Эрги чылдың сөөлгү айында хүрээлер, дуганнарны эргип тейлээри, лама-башкыларны бажыңнарынче, өглеринче чалап, сагыш-сеткил арыглаашкынын кылып, ном-судур номчудуп алыры, лама-башкылардан чаа чылдың бирги хүнүнде эки чүгүн айтырып тодарадып алыры.

6. Эрги чылдың сөөлгү айының сөөлгү неделясында «Сор үндүрер» деп шажынчы Дугжууба езулалга киржип, бак болгаш кара күштерден камгаланыры, адырлыры.

7. Эрги чылдың 29-туң хүнүнде хам хамнаар езулалды сагыры, эрги чылда чыылган багай чүүлдерни чаа чылче эрттирбеси-биле, «эжик хаар» деп езулалды хамнарга чагыдып кылдыртыры.

8. Эрги чылдың сөөлгү

хүнүнде «бүдүү чарар, муңгаш ажыдар» деп өг-бүлениң езулалын ада-иезиниң өөнге, бажыңыга кады шайлап, хөөрежип, хөглөп эрттирери;

Шагааның Ак айы үнүп, чаа чыл дүжүп келгенде, сагыр езулалдарны шын кылыры:

1. Шагааны чаңгыс хүн эвес, үш хүн улаштыр байырлаары чугула. Чүге дээрге тыва кижилер аалдажыр, чолукшуур ажылдарны шупту сеткил хандыр кылып четтигер болза эки.

2. Шагааның бирги хүнүнде өгнүң одунуң хүлүн үндүрери, баштайгы отту кывыскаш, от ээзинге чалбарыры;

3. Эки чүгүнче базып, кылаштап ис изээри;

4. Шагааның баштайгы шайын хайындыргаш, хүнге чагып чалбарыры;

5. Шагааның шайын өгнүң эр ээзинге сөңнээри;

6. Шагааның чаа даараан хевин кедерде айтыр йөрээлди чугаалап тура, хепти кедери;

7. Эр кижилерниң саңын салыры, аңаа чалбарырының чурumu;

8. Херээжен кижилерниң саңын кыпсыры, аңаа чалбарырының чурumu;

9. Чолукшулга езулалын шын сагырының чурumu;

10. Шагааның ийи чаазында сагыр езулалдар;

11. Шагааның үш чаазында «Ча кирижеп, баг адаары» деп арыглаашкын езулалын сагырының утказы болгаш чурumu;

12. Шагааның ай санаашкыны-биле 9, 19, 29 хүн-неринде «Сыры кагар» деп дарган езулалын шын сагыры болгаш ооң утказы;

13. Шагааның бир чаазындан эгелээш, айның 15-ке чедир хүннүң-не эрттирип сагыр «Будда Башкының 15 хуулгазын чүүлдер илдерткени» деп езулалдарны хүрээлерге кылып чорудар чурumu;

14. Шагааның ак айында хүрээ-хиитке чүдүп тей-

лээриниң езулалдарын сагыры;

15. Шагааның Ак айында төрөл кижилери-биле аалдажыры, буурул улуг назылыгларын онзалап, оларга бедик чергениң хүндүткелин илередири база чаштарның, аныктарның баштарын чытаар деп езулалды сагыры, ооң уткалары;

16. Суй белек сөңнежир езулалды сагыры, ооң уткалары.

Шагаа байырлалынга хамаарылгалыг хоруглуг чүүлдер:

1. Бүдүү ай деп ай турбас.

2. Эрги чылдың адак айының эң сөөлгү хүнү ай санаашкыны-биле 30-ниң хүнүн «бүдүү» деп адаар;

3. Эрги чылдың сөөлгү 12 дугаар айын адак ай деп адаар;

4. Адак айны Ак ай деп адавас;

5. Ак ай дээрге чаа чылдың бир дугаар чаа башкы айы Ак ай болур;

6. Адак айда Шагаага хамаарышкан ажылдар кылып болбас. «Шагаалаар» дээн уткалыг хемчеглер уруглар садтарынга, школарга, сумуларга, кожууннарга, албан черлеринге, кафе, ресторанның эрттирип болбас. Адак айда концерт, оюн-тоглаа, танцы-сам, мөге хүрештирбес, ча атпас;

7. Адак айда чүгле белеткел ажылдары, хир-чам арыглаашкыны, сагыш-сеткил арыглаашкыны, аъш-чем, идик-хеп белеткээр, хүрээлерге тейлээр ажылдар кылып, эмин эрттир хөй чем чивес, шегленир;

8. Оюн-тоглаа, танцы-сам, ыр-шоор, спортчу мөөрейлерни чүгле Ак айда, чыл дүжүп келгенинге, эрги чыл менди-чаагай аъттанып чорупканынга өөрүп, байырлап эрттирер.

/ Ульяна БИЧЕЛДЕЙ, ТГШИ-ниң шажын секторунуң эргелекчизи.

| АДА-ЧУРТ КАМГАЛАЛЫ |

Депутаттардан манчылар

Шагаа байырлалын уткуштур тускай шериг операциязында киржип турар шериглерге ээлчеглиг гуманитарлыг дузаны чоруткан. Ачы-дуза чедирилгезинге Тываның Дээди Хуралының депутаттары чаңгыс эвес удаа киржип турарлар.

Бо удаада депутаттар ниитизи-биле февраль айда

700 муң рубльди чыгган. Чыгдынган акша-хөреңги-биле газ-биле ажылдаар чем хайындырар херекселдер, чылыг идик-хеп аймаа, суг өтпес, шыгывас олуру олбуктар, шенекке болгаш дискетке кедер херекселдерни саткан. Оон ыңай Тываның чаңгыс аай штавынче шериглерниң херекселдерин садары-биле

ай санында 150 муң рубльди шилчидер шиитпирни хүлээп алган.

Тываның Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы Виктор Глуховтун демдегледип турары-биле алырга, бөгүнгү гуманитарлыг дуза бистиң шериглеривиске эргежок чугула херекселдерден тургустунган. Ол ышкаш депутаттар Шагаа байырлалын уткуштур шериглерге манчыны туткаш, доңургаш, тыва кижиниң ынак чеми куруттарны бичежек кылдыр белеткээш, чорудуп турарлар.

«Россияны камгалап турар бистиң шериглеривиске чоргаарланып турар бис. Ынчангаш «Чаңгыс демниг Россия» болгаш өске-даа партияларның мурнундан Шагаа байырлалын уткуш-

тур байыр чедирип тур бис. Бистиң шериглеривистиң кылып турар ажылы дээрге-ле чугаа чокка маадырлыг чорук

болуп турар. Тиилелге бистиң болур» – деп, Виктор Глухов демдеглээн.

/ Бистиң корр.

Солун улус – солун улузу

Чазак бажыңынга Парлалга хүнүнде Чазаавыстың Баштыңы Владислав Ховалыг-биле ужуражылга болду. Владислав Товарищтай-овичини көрүптеримге-ле, бажыңымда багай кыды-раажым бо кирип келди. Ол мээң 1970 чылдардагы үүжем – 90 арынныг ажылчын кыдыраажым-дыр ийин. Ынчан солун-биле харылзаалыг улуска туржук, бажыңнарга безин телефон турган эвес. Ынчангаш көдээ бижикчилер-биле харылзажырда, чүгле чагаа бижиир сен. А мээң идепкейлиг бижикчилерже чагаа чорудар бо кыдыраажымда 279 бижикчинин даңзызы бар. Оларның 161 дугаарында – Ховалыг Товарищтай Сарыг-оолович. Адреси – Тес-Хем, Самагалдай суур, Ужарлыг-Хем кудумчузу, бажың, 3, квартира 2. Ынчан ол – мээң школамның директору, а оглу – бо-ла школаның өөреникчизи. Ам ооң бөгүн журналистер-биле ужуражып турары бо.

База бир 90 арынныг кыдыраажым – «1953–1963» баштайгы («Күске биле күжүген») шүлүктерим, солун-биле харылзаам ынчан эгелээн. Школачы, колхоз хоюнун кадарчызы (күш-ажыл дептерин 1954 чылда алдым), студент, шериг, катап-ла студент, колхозка агроном чылдарым бо кыдыраашта. Улус-

чу чогаадылга бажыңының кожамыктар мөөрейинге «Озалдыг-ла!» дээр ыры-шүлүүм 1961 чылда 30 рубль шаңнал алган. 1960 чылда-ла «Тываның аныяктары – Молодежь Тувы» солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи бо. Репрессия хайындан С.Б. Пюрбюнуң 1948 чылда 10 чылга, ооң дуңмазы Михаил Бакизович Сагдының 1951 чылда база 10 чыл шииттиргеш, хосталганының соонда, тайбың ажылга чаңчыга берген үези. Михаил Сагды, Экер-оол Кечил-оол үш өг-биле редакция квартиразының үш өрээлинге чурттап турдуvus.

Солун улузу, шынап-ла, солун. Оозу аттарындан-на илдең. Тес-Хемден депшээн Тамба база Чигжит Салчактар болгаш Алексей Аир. Валерий Шаравии, Аракчаа Куулар, Светлана Козлова. Агроном үемде аар деңзилиг Анна Токаны мотоциклге ушкарып алгаш, сиген болгаш тараа шөлдери кезиттим. А бо Хенче-Кара Монгуш Улаангомга моол космонавтылар-биле чурукка тырттырып, хол үжүү-даа салдырып ап турду. «Тываның аныяктарынга» мээң-биле кады ажылдаанының соонда, Москвага журналистика факультедин дооскаш, Улан-Баторда чурттап чоруур Светлана Миндирьяаның ийи кызы Бразилияда, а оглу

Улан-Баторда боду солун ажыдып алган. Солун-дур бе? Бодум база бо улуска хамааржыр мен.

Чазак Баштыңы-биле ужуражылгага баргаш, 1988 чылдың декабрь 24-те Баян-Таладан Орус Кууларның «Репрессиялаткан аът» дээр материалын парлаан «Тываның аныяктарының» редактору Светлана Монгуштуң холун туттум. Бо редактор ол материалды хынап, Күрархивче ол солуну чорудуптарга, ажылдакчызы Николай Күнчүң мээң адымны киирген харыыны берген. Ол харыы солунга парлаттынарга-ла, репрессиялатканнар дугайында айтырыг көдүрүлгөн. Күнчүң боду «Шынга» ооң дуңмазы эртемден Юрий Аранчын «Тувинская правдага», өске-даа улус чажыт төөгүвүстү чанагаштап-ла турганнар. «Мемориал» ниитилелди база тургустувус. Бодум безин бо айтырыгга хамаарышкан каш-даа ном үндүрдүм. «Эзир-Кара» байырлалдарны-даа, Эзир-Карага тураскаалдарны, делгелгелерни-даа эгеледим. Светлана Сюр-ооловна ол солунну хынаттырбаан болза, мынча улуг ажыл бүтпес турган. Парлалга ажылдакчылары бо ховар болгаш улуг түңнелдиг ажылды, ооң авторун чугаалажып көргөн болза. Солун-даа, солун улузу-даа солун-на болдур ийин. Бодум

база солун кижизи мен.

Мээң «Тывызыксыг ты-валар бис» дээр номум бо чыдыр. Ооң бетики арынында мынча дээш, белекке берген-дир мен.

Ак-кыс дуңмамның оглу альпинист Мачукка
Төрээн чери, дылым, бижиим
Дөгерези тыва чүве.
Дөзүм-угум ындыг боорга,
Төөгүмнү хүндүлээр мен.

Тывамга мен чүдүп чор мен,
«Тыва мен!» деп ырлап чор мен.
Тывалап каан мыя ном-даа,
Тывазыраам бадыткалы.

«Эртемнерни номдан тывар» –
Эндеп болбас сөзүвүс бо.
Ону бодап, мону номчуп,
Оюн оя чурттаалам, че!

Мачукка берген номумнун иштики арынында 20 хире кижидемир-үжүк-биле ат салган-дыр. «Оюн оя» дидир сен бе?» дээниг, бо ном бөмбүрзектиң шыпшык бажыңга четкеш келди. Кандыг үжүк-бижик-биле бижээни билдинмес. Чүгле чаңгыс ат чанында «Argentina» дээн чаңгыс орустаар кижиде «бугалдырлааш», мынча деп каан: «Мачуку от Висана на память о совместной экспедиции на вершину Эвереста 20.04.2012».

Тыва альпинистерниң баштыңы Мачук Томочаков мээң берген бо номумну делегейниң дендии бедиинге чедиргеш, тос чүктен келген улустуң доозазынга тудускаш, имнеп-чугаалап, аазадып, агаар тынып, канчап турду ыйнаан? Мындыг номну канчаптар аайын тыппас-тыр мен. Чазак Баштыңы-биле ужуражылгадан кээримге-ле, Тес-Хемниң уруглар библиотеказының эргелекчизи Элла Сарыглар Парлалга хүнү-биле байыр чедирди. Ынчангаш Тывада, делегейде-даа талыгыр даг бажыңдан – Эверестиң безин эң бедиинден дагылга алган болгаш үнелиг йөрээл четтирген чаңгыс номну Элла Сарыгларның Ч. Кара-Күске аттыг библиотеказынга бээрин бодап олур мен.

Чогуум оруум чованчыг. Үшкү класска кирбейн-не, школазындан үндүртүп, 5–6 класстарга ийи-үш хонук кара-бажыңнадып, улуг журналист апаргаш безин, үш катап судтажып чораан кижиде өөрүнчүг чүве чок. Чогаалчы Юрий Кюнзегештиң, Мөңгүн-Тайгадан Шагдыр-оолдун чазак ажылдакчызы чораан Михаил Мендумениң, Баян-Талага турган Орус Куулар ламаның, өске-даа улустуң мени солуннарга бижээн материалдарындан көрүп болур. Чыраа-Бажының хоочун башкызы Сара Канчыыр-оол мени «Шын» солунга шүлүктөп-даа турду.

/ Чооду Кара-КҮСКЕ.

Эр хей, Чалым!!!

Ак-Довурак хоорайның башкы училищезиниң күш-культура салбырының доозукчузу, ам Элегес школазының күш-культура башкызы Чалым Ооржак республиканың «Эң эки дагдыныкчы башкызы» деп мөөрейге бирги чер алганын телевизорга медээден көргеш, сагыш-сеткилим өөрүп, байыр чедирип олур мен.

Чалым училищеге-ле идепкейлиг эки сургуул турган чүве. Бо чедишкин мени Ак-Довурактың башкы училищезиниң дугайында сактышкын бижииринче албадапты.

Училище кончуг берге 1990 чылдарда ажиттыгнан. Ынчан бистиң ажы-төлүвүстүң соңгаар улуг хоорайларга өөренири безин айыылдыг апарган үе, чамдык студенттер өөрөдилгезин ара каапкаш, чанып турдулар. Таптыгла ол үеде, республиканың барыын талакы кожууннарның сургуулдарынга эптиг болзун дээш, Ак-Довурак хоорайга башкы училищезин ажиткан турган.

Училищени дооскан дыка хей оолдар, кыстар республиканың школала-

рында, садиктеринде, спорт школаларында, хөгжүм школаларында эки ажылдап, харын-даа удуртур ажылдарда ажылдап чоруур. Оларга күш-культура салбырының доозукчузу Делегей болгаш Россия чергелиг шылгараңгай чедишкиннерлиг Ак-Довурак хоорайның спорт школазының доозукчузу, дээди категорияның тренер башкызы Мөңгүн-оол Иргитти хамаарыштырып болур. 2019–2022 чылдарда бокс болгаш кикбокска өөреникчилериниң аразында делегей чергелиг спорт мастери бир кижиде, Россияның спорт мастерлери алды кижиде бар. Ол-ла чедишкиннери дээш республиканың «Спортчу элитазынга», «Тергиин тренер» атка ол төлептиг болган.

Чалым Ооржак дээн ышкаш күш-культура салбырының доозукчуларында чедишкинниг ажылдап чоруур улус хей. Хөгжүм салбырының доозукчуларындан Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунун режиссёру Арслан Сергештей Новосибирск хоорайга болган «Золотая кобра» мөөрейге, «Иениң ынакшы-

лы» деп шийге кол рольду ойнааш, Гран-при шаңналын алган; Абакан хоорайга «Ак бөрүнүң салгалдары» деп мөөрейге «Эң эки эр роль» деп номинацияга тиилекчи болган; Ак-Довурак хоорайның хөгжүм школазының баян башкызы Аяна Кара-Салдың өөреникчилери республика чергелиг мөөрейлерге чедишкинниг киришкеш, «Культураның челээжи» деп мөөрейге Аңчы Маркс-оол бирги чергениң лауреады болган. Удуртур ажылдарда ажылдап чоруурлар база хей. Оларның чижээнге, Ак-Довурак хоорайның хөгжүм школазының директору ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» бедик аттың эдилекчизи Аяна Коңгар-оол дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Кайгамчык чүве, ол хире эки түңнелдерлиг ажылдап турган училищени дүжүрүп каапканы тывызык бооп артып калган. Хей-хей аныяктар, ада-иелер ам-даа хомудап чугаалаар чорду.

/ Ондар ЧАМЬЯН,
РСФСР-ниң Улус өөрөдилгезиниң тергиини,
ТР-ниң алдарлыг башкызы,
Барыын-Хемчиктиң болгаш Ак-Довурак хоорайның Хүндүлүг хамаатызы.

Ак-Довурак хоорай.

Тыва чуртталганың чери

Башкылар, эмчилер, шахтерлар, тудугулар, кадарчылар болгаш ус-шеверлер, аңгы-аңгы мергежилдиг назыхарлыг салгалдарның кижилери – шупту Тываның чурттакчылары бис. Кижиде бүрүзү бодунуң төрөөн чер-чуртунга ынак болур. Тыва чуртувустуң катаптаттынмас каас-чараш бойдузу, эм-дом шынарлыг аржааннары, шапкын баткан хемнери, төнчү чок чаттылган ховулары, терең хөлдери, бедик даглары, ногаан эзимниг тайгалары база ооң бурунгу төөгүзү, онзагай бедик культуразы болгаш янзы-бүрү мергежилдин кижилери дээш чуртувуска чоргаарланар бис. Ооң казымал байлаан, балыкбайлаңын, кат-чимизин карак огу дег камгалаар ужурулг бис.

Тыва чурту – хостуг чуртум,
Тынып чорда, чоргаар чуртум!

Сактып-сактып бодап кээргө,
Сайзыраңгай Тыва чуртум.
Тыва нация болганы-выста, төрөөн дылывысты

сайзырадыр ужурулг бис. Ол чидериниң кырында келген дээрзи дүвүренчиг болуп турар. Тыва дыл хүнүн республикада аңгы демдеглөп турар болгай бис. Дылывыс чидер болза, тыва деп ады-выс чидер.

Тыңгарыкчы, чөмгөрикчи,
Тыным болган тыва дылым.
Каш санныг тывалар бис
Карактажып, ончалажып,
Эптиг-демниг, найыралдыг,
Эки, чараш чурттаалыңар!
Тыва чугаа чуртувуска
Дыңналбастап читпезин дээш,
Ажы-төлгө дылывысты
Албан-биле өөрөдиили!

Өг-бүлелер, ада-иелер уругларывысты төрөөн дылывыска чугаалажып, тывызыктажып, тоолдажып, ырлап турар кылдыр демнии-биле өөрөдиилиңер. Ону черле шыдаар бис ийин.

/ Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну,
РФ-тиң Улус өөрөдилгезиниң хүндүлүг башкызы,
“Шынның” хоочун бижикчизи.

Чашпан-сигенге, хая-дашка бараалгаар мен бе?

Театрлаан санымда-ла, сагыш-сеткилим чиик-сергек, өөрүшкүлүүм аттыг чанып келир мен. Ылаңгыя кайы-бир артистиң чогадыкчы кезээлерин көөрү меңээ улуг өөрүшкү. Чүге дээрге артист бүрүзү бодунуу-биле тускай, солун төөгүлүг болур. Чогадыкчы кезээлер көргөш, кол маадырның дыка чоок кижизи дег кылдыр бодумну бодап, дыштанып алыр мен. Бо удаада Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, шүлүкчү Серепеа Моңгуштуң мугур 70 харлаан юбилейинге тураскааткан «Серепеаның чечектери» деп чогадыкчы кезээзин көөр аас-кежиктиг болдум.

Көрүкчүлөр залын артистиң эш-өөрү, чоок кижилери, кол-легалары, Барыын-Хемчиктен келген дөргүл-төрели болгаш уран чүүлдүң мөгейкичлери долдур олурупкан.

Чогадыкчы кезээ диңмиттиг адыш часкааш-кыннары-биле эгеледи. Караңгы сцена кырынга ийи кончуг чараш кыс көстүп келгеш, самнаан соонда, театрның улуг-биче артистери «Серепеаның чечектери» деп ыры-биле кезээни ажытты. Шак ол үеде кезээниң кол маадыры – Серепеа Моңгуш балконга көстүп кээрге, оюн-тоглаа-даа эгелээн. Көрүкчүлөр тоол оранында келген-биле дөмей, концертти эгезинден төнчүзүңгө чедир, чаңгыс тыныш-биле көрүпкен деп болур, магаданчыг чараш кезээ болду.

Чогадыкчы кезээ чүглө оюн-көргүзүлгөр-биле кызыгаарланмаан. ТР-ниң культура сайыдының бирги оралакчызы Сайдана Хертек, Тываның В.Көк-оол аттыг Национал театрының кол режиссеру Сай-

даш Монгуш, Кызыл хоорай чагырыкчызының оралакчызы Артыш Кыргыс болгаш Серепеаның чоок кижилери ТР-ниң алдарлыг артизи Серепеа Моңгушка мугур харлаан юбилейин таварыш-тыр чылыг-чымчак сөстөрни чугаалааш, шаңнал бижиктерни, өртектиг суй белектерни болгаш боодал чечектерни сунду.

Оюн-тоглаалыг кезээниң бир онзагай чүүлү болза, чүглө профессионал артистер эвес, а кол маадырның чоок кижилери база ыр-шоорун күүседип, хемчегге үлүг-хуузун киригени – алдар-аттыг, хоочун артистиң изин итээр салым-чаяанныг салгалдары барының херечизи.

Тываның алдарлыг артизи Серепеа Моңгуш даштыкы болгаш орус, ол ышкаш тыва шиилерде аңгы-аңгы маадырларның овор-хевирлерин көргүзүп ойнаан. Степан Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаазында» – Чиңгиспей, Шариф Хусаиновтуң «Авамның ак платъезинде» – Гульчира, Максим Горькийниң

«Ирей» деп шиизинде – Татьяна, К. Лебедевтиң «Диогенде» – Панфила, Квитко-Основьяненкоң «Щельменко-денчикте» – Присинька дээш оон-даа өске шиилерде ойнап каан рольдарын шуптузун санап адаары болдунмас.

Чоннуң ынак артизи Серепеа Дарбан-Хааевна чүглө шиилерге янзы-бүрү овор-хевирлерни диргизип ойнаар эвес, а шүлүк бижиир чогаалчы салым-чаяанныг кижжи. Ооң бижээни шүлүктөргө Александр Лаптан, Томас Моңгуш, Наталья Лопсан дээш өске-даа композиторлар ырыларны бижээн.

«Чонум силер чок болзуңарза, чашпан-сигенге, хая-дашка бараалгаар мен бе? Мээң салым-чаяанымга мөгейип чорууруңар дээш, четтиргеним илередип, черге чедир мөгейдим!» – деп, ханы уткалыг чараш сөстөр-биле, ТР-ниң алдарлыг артизи Серепеа Моңгуш чогадыкчы кезээзин доозуп, чыылган чонунга мөгейбишаан, байырлашты.

/ Айдың ОНДАР.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации **Шоожун Аяны Баазановны** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 лет из категории земель - земли населенных пунктов, с видом разрешенного использования - для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с.Кунгуртуг, ул.Лесная, д.16. с площадью 1438 кв.м., с кадастровым номером 17:19:01001006:351.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский район, с.Кунгуртуг, ул. Молодежная, д. 1/2 с понедельника по среду с 9:00 часов до 13:00 часов администрация Тере-Хольского района.

РЕКЛАМА

ПРОДАЁТСЯ

коттедж с центральным отоплением в центре с. Бай-Хаак за 4800 т.р. Общая площадь 103 кв.м, жилая – 57 кв.м. Имеются пристройки, огород, плодоносящий сад. Земля в собственности, 11 соток. **Звонить по телефону 8-901-017-06-52.** Торг уместен. *Риелторам и посредникам – просьба не беспокоить.*

РЕКЛАМА

Утерянный диплом о высшем образовании № 1017240441702, выданный 15 июля 2014 г. ФГБОУ ВО «Тувинский государственный университет» и диплом о профессиональной переподготовке № 172407793688 от 20 декабря 2018 г. ГАОУ ДПО «Тувинский институт развития образования и повышения квалификации» на имя **Кошкендей Шорааны Мергеновны, считать недействительным.**

РЕКЛАМА

Музыкальная передача

“От всей души”

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

3500
руб.

– 1 песня
– 6 фото
– до 70 слов

ПО АДРЕСУ:
г.Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

РЕКЛАМА

Уругларга – ширбиишбол, улугларга – тевекбол

Чеди-Хөл кожуун Шагаа байырлалынга уткуштур кажык, баг кагары дээн чижектиг чаңчылчаан тыва оюннар-биле чергелештир маргылдааларны чогаадып эрттирип турар.

Спортчу оюннарны амыдырал болгаш национал культураның кезектери-биле холуштуруп, улусту массалыг спортче хаара тудары ол.

Школачылар аразынга шир-биишбол деп маргылдаа болган. Шир-биишбол – каткы-хөглүг, оюн-баштак маргылдаа. Мячилик хөккэй оюнунуң дүрүмү-биле ойнаар. Коньки орнунга анаа идиктерин кедер, клюшка орнунга ширбииш тудар. Тиилелге дээш чүткүлдүг демисежип, идепкейлиг киришкен 5–11 класстарның командаларын шаңнаан.

Тевекбол – күш-ажылчы коллективтер аразынга коммерциялыг тевек маргылдаазын «Таңды-Уула» деп кожуунуң культура төвү чарлаан. Организация бүрүзү тыва национал идик-хептиг 4 кижиле составтыг бир команданы кириштирет. Ойнаарда, хол бөмбүүнде ышкаш мячини эвес,

а тевекти сетка ажыр тевер. Тевекке хол-биле дегбес, чүгле бут-биле дозар, удурланыкчының шөлүнчө кирип тевер. 15 санга чедир ойнаар. Ачырдачыр тутчуп туруп бээр болза, 3-даа партияны ойнаар.

Чеди-хөлчүлөр тевекбол маргылдаазын бо дыштаныр хүннерде сонуургап көөр.

Өрт кезээниң аалчылары

Эрткен неделяда Шагаан-Арыг хоорайның 17 дугаарлыг өрт кезээнге гимназияның өөреникчилери аалдап четкен.

Эрес-дидим камгалакчы мергежилдиг өртчүлөрниң ажилдаар черинге экскурсия эрттирген. Өртчүнүң кедер идик-хеви, ажилдаар херексели, машина-техниказының шуптузун тайылбырлап берген.

Шагаан-Арыгның өрт кезээнде ажилдакчызы маадырлыг шериг Каң-Демир Лопсан-Комбу солун беседаны эрттирген.

Оттуң айыыл-халавын болдурбазының дүрүмүн школачылар кончуг билер болган.

Эрес-дидим өртчүлөрниң хевин оолдар сонуургап кедип көргөнгөн.

Уруглар Шагаа болгаш Ада-чурт камгалакчыларының байырлалын уткуштур хоорайның 17 дугаарлыг өрт-камгалал кезээниң ажилдакчыларынга быжыг кадыкшылды болгаш харысалгалыг ажил-ижинге улуг чедиишкннерни күззэннер.

/ Р. ДЕМЧИК белеткээн.

| ШАГАА |

Ак айда ачылыг чалалга

«Кырый бээрге – кыпсынчыг» деп чонувустуң чугаазы бар. Ол сөстөрүнүң шыныын кижиле улгадып, назылай бергеш, бодунуң кежинге көөр. Ажыл кылып шыдавас, шимчээшкнни кызыгаарлыг апарып, ажы-төлдүң азыралынга кирип, оларның арыг-чаагай сеткилинден сагыш човаашкынын көрүп, «чаг иштинде бүүрек дег, чанчык иштинде дары дег» апаары, бир талазында, өөрүшкү, а өске талазында, муңгарал апаарын кижиле билип каар чүве-дир.

Чылыг бажыңга чеже-ле телевизор көрүп олурар боор, карак шокараңнап, шылап, баш аарып, оон хан базышкыны улгадып эгелээр. Эш-өөр (олар эвээжеп, төнүп бар чыдар), төрөлдөр-биле телефоннажып чугаа-сооттажыр дээрге, кулаам дүлөй, орта дыңнавас-тыр мен. Бир хүн ынчап, муңчулуп, муңгарал олурумда, меңээ чалалга эккеп берген уруг мынча деп чугаалады: «Шагааның ак айында Бай-Тайга чурттуг улуг назылыг төрөлдөрни чыып, ажык чугаалажып, оларга шимчээшкнниң эмнээшкн гимнастиказын халас өөредир сорулга-биле чалап тур бис. Ону организастап турар кижиле Тываның күрүне университетинин химия

факультетинин доцентизи, химия эртемнеринин кандидады Ольга Даваа-Сереновна Кендиваң. Ынчангаш улуг назылыгларның бирги кичээлинче чаладывыс». Мен чалалганы улуг өөрүшкү-биле хүлээп алдым.

Айыткан шагында «Угулза» КХН деп адреске мени уйнуум ачы-дуза машиназы-биле чедире берди. Мени аныяк эртемден Ольга Даваа-Сереновна ээлдек-чымчак чаңы-биле уткуп алды. Кирип келгеш, көөрүмге, мээң 10 ажыг үе-чергем бар болду. Оларның аразындан Шуй школазынга 8 классты чаңгыс класска дооска-ным эжим Кендиваң Даваа-Серен Хомушкү оглу база оон өөнүң ишти Бичен Шагдыровна оларны тандым. Даваа-Серен менден 2 хар улуг кижиле. Чыылганнарның аразындан 87 харлыг Күжүгет Бадарчы Кашпына уруу 85 харлыг Анчымаа болгаш 84 харлыг Ак-оол Хорлуу Хөлзээн уруу, Оделик Кызылбай (Кызылбай эмчи), Күжүгет Мөңгүн-оол Кашпына оглу, Бажың-Алаак школазындан башкылар Доңгак Константин биле Доңгак Розалия оларны база тандым. Шаанда школага башкылап чораан өөреникчилери – 70 хар ажа берген Чошкак Каң-оол Хертекович, Лапчаа Анатолий Мөңгулович, Ооржак Олег Очур-оолович, Бады Валентина Кызыл-ооловна

олар база бар болду.

Бисти Ольга Даваа-Сереновна Ак айның ак шайынче чалаарга, шуптувус столдарга олуруптувус. «Угулза» кафениң повары Виктория Монгуш ак чем аймаа, чигир-чимис, изиг-хан-биле чемгерип, хүндүлөп, шайлатты. Шайлаашкын үезинде хостуг, ажык чугаа-соот үзүлбеди.

«Угулзаның» кол ээзи Валерий Даваа-Серенович кыска таныштырышкын кылды. Бажың болгаш девискээр аажок улуг. Ында бүрүн дериттинген улуг спорт зал, ийи бассейн, фитобочка, сауна база чок-ла чүве чок! Маңаа улуг-даа, бичии-даа кижилер, таарымчалыг чиик өртек-биле дыштанып, эмненип алыр аргалыг. Улуг назылыг (70 хардан өрү) кижилер эгин, моюн, хол, бут хүстеринге чиик шимчээшкннерни, хевис кырынга гимнастиктиг мячи дузазы-биле кылыр шимчээшкннерни халас көргүзүп, кылдыртып турар. Бисти чыскаагаш, спортчу футболкалар кедиргеш, аңгы-аңгы шимчээшкннерни ТывКУ-нуң күш-культура факультетинин 3-кү курсчузу Чингис Сүлдүм деп оол ээлдек-эвилең көргүспүшаан, чамдыктарның хол-будундан тудуп, дузалажып кылдырты. Шимчээшкннер кылганының түңнелинде, бис, ээлбес-дүүлбес боттарывыс, шимченгир, омак-сер-

гек апарган ышкаш болду-вус. Мындыг кичээлдерни неделяда 1 катап эрттирерин, аңаа киржиривисти саналдап турдувус.

«Социал шеринг сервис» төлевилел Тываның күрүне университетинин химия кафедрасының доцентизи Ольга Кендиваңның эгелээшкнни-биле ажилдап кылдырган. Ол төлевилел бүгү Россияның аныяктар төлевилелдеринин мөөрейинге тиилекчи болуп, грант деткимчени ойнап алган. Ол деткимчениң дузазы-биле улуг назылыг хоочуннарга шимчээшкннерлиг эмнээшкнни халас чорударга тургустунган. Чонга, ылаңгыя улуг назылыг, шимчээшкнни кызыгаарлыг бис ышкаш улуска үнелеп четпес ажыктыг, шимчээшкнни-биле эмнээринин аргазын чогаадып тургускан Ольга Даваа-Сереновнага, Валерий Даваа-Сереновичке бирги чыыш кичээлдин киржикчилеринден өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

/ Ким-оол САРЫГ-ДОҢГАК,
84 харлыг хоочун.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

«Тыва медиатрупп» ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологи-
ялары болгаш массалыг коммуни-
кациялар адырынга хайгаарал та-
лазы-биле федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле
эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүртүккөн.
Херчилелдин дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы
6700 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10